

Леонід Тимошенко

ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ-КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО ТА ЙОГО РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНИЙ І УНІЙНИЙ ПРОЕКТИ В РЕЦЕПЦІЇ КНИЖНОСТІ ТА ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Резонансність життя та діяльності князя Василя-Костянтина Острозького (1526-1608) не потребує спеціального доведення і засвідчена великим комплексом джерел. Ім'я аристократа постійно лунало в різних сферах суспільно-політичного та релігійно-культурного життя Речі Посполитої, залишивши помітний слід в літературі та книжності XVI – початку XVII ст.¹ На відміну від рукописних пам'яток², стародрукована література та книжність формували широкий публічний інформаційний простір, який творили національні спільноти Речі Посполитої, у тому числі й русини. На мою думку, артикульований простір русинів був фактично незалежним від влади і зберігав великі потенційні можливості для впливу на тогочасний соціум³. Завданнями цієї статті є аналіз друківаних текстів, у яких В.-К. Острозький згадується як провідник православної спільноти Речі Посполитої, і ретельна фіксація книг, присвячених цій постаті. Окремо розглянуто основні

¹ Назву лише видання, які можна вважати підсумковими щодо дослідження життя та діяльності В.-К. Острозького: *Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej.* – Toruń, 1997; *Його ж. Konstanty Wasyl Ostrogski (1526-1608) – przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej.* – Toruń, 2024; *Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків.* – Київ, 2012.

² У статті взято до уваги лише кілька творів, які поширювалися в рукописах, з огляду на їх значущість для дослідження теми.

³ Руська література та книжність ранньомодерної доби, як складові тогочасного інформаційного публічного простору, досі в історіографії не аналізувалися. Хоча цей публічний інформаційний простір був багатовимірним, на моє переконання, він реалізувався саме в стародруківаних літературі та книжності, які на кінець XVI ст. була багатомовними. Актуальні проблеми національного розвитку порушувалися переважно в передмовах та післямовах до публікованих канонічних текстів та пам'яток релігійної полеміки. Там само відображалися поточні і давні події (передовсім пов'язані зі становищем Церкви). Автори творів пропагували знакові постаті, зрештою, маніфестувалися певні ідеї та топоси. Порушення цієї важливої теми відбулося в моїй статті, опублікованій в 2023 році, див. *Тимошенко Л.* Публічний простір річпосполитової України як дзеркало європейськості // Збруч, 27.VII.2023 р. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/116005> (переглянуто 27.VII.2024 р.).

видавничі центри, де виходили твори, які сприяли широкому публічному “рекламуванню” князя.

Перш ніж перейти до самих завдань, зупинюся на історіографії, дотичній обраної проблематики. Так, передовсім важливою і цікавою є література з історії Острозької академії, в якій акцентуються певні публічні рефлексії, пов’язані з цим глобальним проектом князя В.-К. Острозького⁴. На жаль, ці дослідження ізольовані від інших складових, наприклад, від унійного (чи радше антиунійного) проекту того ж аристократа.

В історіографічному масиві виокремлюється і література з історії острозького книговидання⁵, але й тут бачимо певні обмеження. Випуск друкованих текстів не пов’язується із загальним становищем у київському християнстві чи проблемою Берестейської унії, на що збереглося чи не найбільше тогочасних публічних рефлексій. Натомість в історіографії добре опрацьований увесь комплекс питань, пов’язаний із міжцерковним діалогом та приєднанням Київської митрополії до Римської Церкви⁶, де унійний проєкт князя вже отримав майже вичерпний аналіз. Утім, питання, яке становить предмет цього дослідження, у відповідних публікаціях не розглядається.

Чимало сюжетів, дотичних рецепції Василя-Костянтина Острозького та його проєктів, містить історія полемічної літератури, а позаяк з князем мав відносини та полемізував Іпатій Потій, варто пильніше придивитися і до цієї ділянки історіографії⁷. Вивчається вона переважно філологами, для

⁴ Зберігає своє наукове значення монографія Ігоря Мицька: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576-1636). – Київ, 1990. Див. також узагальнювальні статті: *Крالیук П.* Острозька академія кінця XVI – початку XVII ст. в історіографічній традиції // Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання / За ред. І. Пасічника, П. Крالیюка, Д. Шевчука та ін. Вид. 3-тє, доповнене і перероблене (далі скорочення: Острозька академія. Енциклопедичне видання). – Острог, 2019. – С. 405-411; *Його ж.* Освітня система Острозької академії кінця XVI – початку XVII ст. // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – С. 379-386; *Кулаковський П.* Острозька академія кінця XVI – початку XVII ст.: основні етапи розвитку // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – С. 411-418; *Тимошенко Л.* Генеза та ідея Острозької академії у світлі історіографії та нових гіпотез // Острозька давнина / Ред. кол. І. Пасічник, І. Тесленко та ін. – Острог, 2014. – Вип. 3. – С. 148-191.

⁵ Див., наприклад: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів, 2002; *Кетра Т.* Akademia i drukarnia ostrogska. – Biały Dunajec, 2006; *Кулаковський П.* Острозька друкарня // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – С. 422-425 та ін.

⁶ Обмежувь виокремленням основної літератури предмету: *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r. – Lwów, 1933; *Melnyk M.* Pre-ekumenizm i konfesjonalizm. Prawosławne dążenia zjednoczeniowe w I Rzeczypospolitej (1590-1596). – Kraków, 2018. – S. 145-162, 323-328; *Тимошенко Л.* Князь В.-К. Острозький і укладення Берестейської унії // Наукові записки. Історичні науки / Національний університет “Острозька академія”. – Острог, 2008. – Вип. 13: Матеріали міжнародної наукової конференції “Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи” 15-17 жовтня 2008 року. – С. 105-127.

⁷ Див., наприклад: *Ткачук Р.Ф.* Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог. – Київ, 2011; *Поплавська Н.М.* Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.). – Тернопіль, 2007 та ін.

яких відтворення специфіки доби та суворе дотримання історичної канви не є першочерговими завданнями. Врахуванню підлягають, зрозуміло, і праці, присвячені окремим пам'яткам полемічної літератури. На перший погляд, зовсім не пов'язані з досліджуваною темою геральдичні символи Острозьких⁸, однак вони широко представлені в пам'ятках книжкової культури, то ж мають розглядатися як певний (досить специфічний) прояв рецепції князівського роду в широкому публічному просторі.

Напевно, окремо треба згадати праці Наталі Яковенко, яка вивчила панегірики Острозьким, зацікавившись вживанням у них епітета “великий”. Зокрема, у віршованій передмові до Острозької Біблії дослідниця помітила найранішу спробу возвеличення князя Василя-Костянтина до рівня візантійського імператора Костянтина і найславетніших київських княжат, а також фіксацію уявлення про богообраність роду. Прикметно, що образ князів Острозьких, створений панегіристами, поєднував дві лінії – героїко-діяльну та містичну. Серед цілого “шлейфу” ірраціональних мотивів, які були покликані до життя в панегіриках, дослідниця назвала відверте богоуподібнення роду Острозьких⁹. При докладнішому розгляді з'ясовується, що згадана ірраціональність чи міфологічність в стосунку В.-К. Острозького має стійке коріння. Тобто вона аж ніяк не виглядає як продукт пізнішої історіографії.

Отже, як виглядає, проблема відображення (рецепції) князя В.-К. Острозького та його проєктів в публічному просторі останньої чверті XVI – початку XVII ст. розглядалася окремими групами гуманітаріїв, проте комплексно вона ніким спеціально не артикулювалася, тож існують потенційні можливості для її ґрунтовнішого вивчення. Найважливішою складовою досліджуваного джерельного комплексу є, закономірно, література та книжність на Сході Європи¹⁰.

⁸ Див., наприклад: *Назаренко Є.* Герб Острозьких і початок геральдичної поезії в Україні // *Знак.* – Львів, 2000. – Ч. 22. – С. 3; *Його ж.* Зображення герба Острозьких на книгах і архітектурних пам'ятках // *Знак.* – 2021. – Ч. 24. – С. 5; *Помазан І.* Інтерпретація герба князя Костянтина Костянтиновича Острозького в деяких зразках української поезії кінця XVI – початку XVII ст. // *Знак.* – Львів, 2000. – Ч. 22. – С. 4-5; *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 10-34.

⁹ *Яковенко Н.* Топос “з'єднаних народів” у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – С. 234-239.

¹⁰ Див. працю автора з історії руської релігійної культури ранньомодерного Вільна: *Тимошенко Л.* Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI перша третина XVII ст.). – Дрогобич, 2021 та ін. праці. До слова, у згаданій монографії поняття “література” та “книжність” розмежовані. Під “книжністю” я розумію передовсім кириличні пам'ятки руського книговидання, тексти яких, до певної міри, були канонічними, наприклад, євангельські. Літературою, на мою думку, слід називати оригінальні пам'ятки книжності, насамперед, полемічні.

* * *

Рецептивна література та книжність щодо В.-К. Острозького ведуть свій відлік від релігійної полеміки про подолання розколу і оновлення Християнської Церкви. Її початки на Сході Європи сягають зламу XV-XVI ст. і пошваблюються у другій половині 1570-х з появою перших творів руських книжників, які стали відповіддю на польськомовні твори єзуїтських письменників та публіцистів Бенедикта Гербеста і Петра Скарги. Але якщо Б. Гербест не виходить за межі релігійної ситуації в Руському воєводстві¹¹, то П. Скарга у творі “Про єдність Божої Церкви під одним пастирем і про грецьке відступництво від цієї єдності” (1577) вперше в східноєвропейській книжності пише про постать князя В.-К. Острозького. Згаданий факт визначний уже сам по собі, однак на нього досі не звернена належна увага¹². Авторитет князя був закріплений під ту пору посіданням значних урядів маршалка Волинської землі (з 1550) та київського воєводи (з 1559). Він також об’єднав у своїх руках обидві половини Острожчини (1574), встановив контроль над спадщиною дому Тарновських (1567) і заснував у центрі своїх володінь знамениту Академію (середина – друга половина 1570-х). Паралельно формувався культ Острозького як патрона Православної Церкви¹³. При тому, як гадають дослідники, активізація аристократа в релігійно-церковній сфері фіксується лише з початку 70-х років XVI ст.¹⁴

У згаданому вище творі Петра Скарги міститься персональна посвята автора Василю-Костянтину Острозькому – особлива відзнака, якої були удостоєні лише впливові сановники. В житті князя це було перше подібне пошанування. Особливо оригінальним воно стало передовсім тому, що його автором був не православний русин, а поляк-католик. Посвята “Пресвітлому панові, панові Костянтиніві, князеві Острозькому...” датована у Вільні 7 лютого 1577 р. і вміщена після публікації герба князя Миколая-Криштофа

¹¹ Про полемічні твори Б. Гербеста див. докладніше: Тимошенко Л., Тимошенко М. Полемічний твір Бенедикта Гербеста “Wypisanie drogi” (1566) та відповідь на нього православних // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2019. – Вип. 21. – С. 388-410; *Іх же*. Твір Бенедикта Гербеста “Wiary kościoła rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historya: dla iedności” (Краків, 1586) в контексті полеміки з православними // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. – Дрогобич, 2022. – Випуск 9/51. – С. 50-64.

¹² Скарга П. Про єдність Божої Церкви. Полемічні твори / Автор. проект, передмова, коментарі, примітки архiep. Ігоря Ісиченка. Перекл. з польської мови Ростислава Паранька. – Харків, 2021. Переклад подано паралельно до мови оригіналу.

¹³ Див. про це докладніше: Тимошенко Л. Виняткова роль князя В.-К. Острозького в православній церкві (формування уявлень, східна еклезіальна ідентичність та магнатська протекція в умовах річпосполитського права патронату) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2009. – Вип. 13. – С. 53-77.

¹⁴ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 885.

Радзивила та коротенького панегіричного вірша¹⁵. Цікаво, що в основному тексті полемічного твору, який посідає особливе місце в генезі Берестейської унії, князь жодним словом не згаданий¹⁶.

На початку аналізованої посвяти автор прагнув викликати у “пресвітлого князя” рефлексії щодо “ганебного розколу” християнського люду й інспірувати почуття християнської гідності. Аби досягнути належного ефекту П. Скарга зробив поклик на послання Апостолів, які актуалізували потребу у відновленні церковної єдності, однак у традиційний для католиків спосіб одразу здійснив випад у бік греків, звинувативши їх у розколі Христової пастви.

Цікава ремарка посвяти стосується ситуації у Вільні, де П. Скарга проголошував свої відомі проповіді за єдність, тепер злучені в одному виданні. Автор повідомив, що свого часу отримав від місцевого католицького архієпископа Валеріана Протасевича († 1579) книжки, “писані” слов’янською мовою проти святої Римської Церкви. У них, на думку віленських католиків, “греки” називали їх єретиками, возводили “хулу” на Святого Духа та всілякі наклепи на святу “непорочну” Церкву. Відтак, руський народ був цим “спокушений”. Наведений сюжет досі не дешифрований, адже станом на 1577 р. жодних руських книг, в яких православні вступали б у відкриту полеміку з католиками, не зафіксовано (хіба що йдеться про рукописні праці)¹⁷.

Вже після цього автор виклав причини, які спонукали його присвятити твір саме В.-К. Острозькому. Насамперед, П. Скарга пригадав, що князь “пильно” слухав його духовні настанови в Горлиці і Тарнові над тілом свого швагра Яна-Криштофа Тарновського, який захищав єзуїта від єретиків¹⁸.

¹⁵ За оригіналом: «Oświeconemu panu a panu Konstantemu, książęciu Ostrogskiemu, wojewodzie Kijowskiemu etc., panu mnie miłościwemu, łaski Bożej etc.». Цитата за: *Скарга П.* Про єдність Божої Церкви. Полемічні твори / Автор. проект, передмова, коментарі, примітки архієп. Ігоря Ісіченка. Перекл. з польської мови Ростислава Паранька. – С. 182-193. На мою думку, переклад Р. Паранька означення «Oświeconemu» як “Ясному” не відповідає оригіналові, адже польське “oświecony” дослівно перекладається як “освічений”.

¹⁶ Див. докладний аналіз передмови: *Ісіченко І.* Рушій української Реформи // *Скарга П.* Про єдність Божої Церкви. Полемічні твори. – С. 80-84. Текст архієпископа Ігоря (Ісіченка) переповнений фактично апологетикою творчості П. Скарги і виявляє брак знання найновішої історіографії проблеми. Дослідник наполягає на панегіричності передмови та її інших заслугах, проте явно недооцінює полемічність Скаржиних інвективів проти Руської Церкви.

¹⁷ Станом на 1577 р., вийшло друком не більше 10 руських книг, виданих у Вільні, Заблудові та Львові. За жанром це були євангельські тексти та збірки молитов. У цьому переліку заслуговує на увагу тільки “Учительне євангеліє”, що з’явилося у заблудівській типографії Івана Федорова та Петра Мстиславця в 1568-1569 рр.; на текст видання могли мати вплив проповіді протестантів. Щоправда, ані в цьому, ані в інших руських виданнях жодна “хула” на католиків не висувалася, навпаки, пошановувалася католицька держава, а в передмові заблудівського друку йшлося про запобігіння поширенню єретичних течій, див. *Чуба Г.* Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. – Київ-Львів, 2011. – С. 6.

¹⁸ Йдеться про войницького каштеляна Яна-Криштофа Тарновського – рідного брата Софії Тарновської, з якою князь побрався в 1553 р. По смерті швагра (1.IV.1567) Острозький мав бути на його похороні (який, зрештою, і організував) і міг слухати проповідь Петра Скарги,

Ця теза виглядає правдоподібно. У 1566-1567 рр. єзуїт перебував на дворі Тарновського і цілком міг бути запрошений на жалобні урочистості, тим більше, що він був справжнім майстром проповіді¹⁹.

Слова Скарги ніби так вплинули на В.-К. Острозького, що той збирався запросити його разом зі львівським домініканцем Малхером²⁰ до себе на “спасенні розмови”. Оскільки ця зустріч не відбулася, автор вирішив викласти свою позицію щодо можливого вирішення проблеми церковного розколу в окремій книзі, яку присвятив князеві в надії на його увагу і прихильність до ідеї відновлення святої єдності. Скарга переслідував і суто конфесійну мету: він застерігав князя, аби той не підпускав до себе захисників грецького “розкольництва”, які спільно з еретиками паплюжать Церкву Св. Петра, “матір усього християнства”. Відтак князь мав “берегти свої вуха” лише для католиків, оскільки, мовляв, істина на їхньому боці.

П. Скарга у тексті книги ще раз звертається до В.-К. Острозького, подаючи цього разу його характеристику. Єзуїт величав воєводу за його серце, “прикрашене великими чеснотами християнського життя, любов’ю до Господа Бога і побожністю в кожному ділі”, назвав аристократа “першим у грецькому чині» і найдостойнішим з-поміж своїх великих предків, підкреслив його прихильність до Божих справ, славні чесноти й велику даровану Господом могутність. Автор був переконаний, що чисте серце Острозького відгукнеться на заклик до об’єднання Церков і у такий спосіб посприєє спасінню душ. Він мав би скористатися переліченими Господніми дарами, аби примножити Божу славу та християнську віру, бо це і є обов’язком християнських володарів. “Приклад, старання, поважність і мудрість вашої княжої милості були б вельми помічними для об’єднання руських народів [в оригіналі – «narodów Ruskich»] у тій державі”²¹.

Далі єзуїт намагався розчулити В.-К. Острозького, апелюючи до його батьківських почуттів, а саме любові до дітей Катерини та Януша, які, на

див. *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 711, 713. У 1573 р. князь Василь-Костянтин встановив у тарновському костелі пишні надгробки для тестя Яна († 1561) і швагра Яна-Криштофа Тарновських, див. Там само. – С. 283, 447, 711.

¹⁹ Це припущення належить Казімежові Ходиніцькому, однак на інші джерела поза передмовою П. Скарги до книги 1577 р. він не покликається, див. *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370-1632. – Warszawa, 1934. – S. 210-211. Відтак, зрозуміло, що проповідь не була опублікована. Про погребові казання П. Скарги див. докладніше: *Mondelski St.* Kazania pogrzebowe Piotra Skargi // XVII. Sprawozdanie dyrekcji c.k. gimnazjum polskiego w Cieszynie za rok szkolny 1911/12. – Cieszyn, 1912. – S. 3-15; *Mitera St.* O pogrzebowych kazaniach Skargi // Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – Lwów, 1912. – T. 11/1/4. – S. 553-566.

²⁰ Ідеться про Мелхіора з Мостиськ, відомого теолога і проповідника, преора монастиря домініканів у Львові у 1549-1567 рр., провінціала Ордену польської провінції в 1559, 1568, 1574, 1580 рр., див. *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska... – S. 210-211; *Konieczny M.* Melchior z Mościsk // Encyklopedia katolicka. – Lublin, 2008. – T. 12. – S. 494-495. Тут же подана література предмету.

²¹ *Скарга П.* Про єдність Божої Церкви. Полемічні твори. – С. 191.

думку П. Скарги, були обдаровані Божою ласкою і долучені до Римського Престолу і “єдиної Христової кошари”²². За це князь мав дякувати Богові і повинен був особливо пишатися сином, гідним слави своїх дідів, великих гетьманів (Костянтина, вихідця з Грецької Церкви, і Тарновського – з Латинської). У цьому П. Скарга вбачав “споконвічну” злагоду греків з латинниками: Церква була спільною для всіх християн та мусить відновити свою єдність, і саме це має зрозуміти князь з читання його книги! До цього ж спонукає чудесне Божа опіка над домом В.-К. Острозького!

Посвята дуже й дуже симптоматична, хоча я і не схильний її трактувати як активність єзуїта з метою навернення руського князя-“схизматика”²³. По-перше, як і вся книга, вона апелює до єдності під римським омофором і ні про що більше там не йдеться. По-друге, автор в дусі потридентського католицизму традиційно обвинувачував греків, які мають покаятися. По-третє, він висувавав концепцію Риму – “матері усього християнства”, на протигагу концепції православних, згідно з якою Матір’ю Руської Церкви був лише Константинополь, а вони – її вірними синами (до згаданого топосу тяжів і сам князь)²⁴. По-четверте, панегіричні слова на адресу дому Острозьких та самого князя Василя-Костянтина, прозвучали чи не вперше на просторі всієї Речі Посполитої. Сталося це раніше від панегіриків князеві, виголошених в острозькому середовищі, які сформували уявлення про нього як патрона усіх православних.

Після похорону Тарновського у 1567 році П. Скарга і В.-К. Острозький могли бачитися під час сеймових засідань, хоча зрозуміло, що наступна їх “жива” нагода поспілкуватися випала лише на соборі в Бересті у жовтні 1596-го. У віленський період діяльності П. Скарги зустріч апріорі не могла відбутися, оскільки волинський аристократ свої далекі від ядра володінь литовські маєтки не відвідував.

Звертаю увагу на те, що згаданий трактат Петра Скарги став першим і останнім текстом католицького автора, в якому простежується настільки велика прихильність до постаті Острозького. У цьому плані його текст різко відрізняється від праць інших “римлян”, а згодом і уніатів, які апологетичні оцінки діяльності руського аристократа вже поєднували з критикою! Скарга був по-своєму оригінальним: він відстоював думку про кризу Руської

²² З них лише Катерина була охрещена за латинським обрядом, тоді як Януш змінив конфесію під впливом католицького середовища, в якому виховувався.

²³ Такого висновку дотримується Василь Ульяновський, див. *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 907-908.

²⁴ Про топос Східної “Церкви – матері”, який сформувався в острозькій книжності, див. докладніше: *Тимошенко Л.* Виняткова роль князя В.-К. Острозького в православній церкві... – С. 62. Якщо топос “Церкви-матері” набув в руській книжності ознак релігійно-культурного коду, який характеризував руську православну ідентичність, то впровадження П. Скаргою топосу Риму – “матері усього християнства” виявився слабким і надалі не зазнав розвитку навіть в уніатській публіцистиці.

Церкви, але до критики чи докорів на адресу князя ще не дійшло. Погджуюся з попередниками, які пояснюють цей казус прагненням католицької партії “здобути” князя.

На звернення П. Скарги довго не було відповіді, проте навряд чи його текст здійснив значний вплив на самого В.-К. Острозького. Свідчить про це вся книжність Острозької академії, спрямована проти ідеї унії, яку єзуїт дуже односторонньо розумів як інкорпорацію православних до католицизму²⁵.

До досить ранніх книжково-літературних рефлексій про В.-К. Острозького слід віднести опубліковані у 1570-80-х роках перші польські гербівники. Класикою жанру серед них вважається праця Бартоша Папроцького “Герби польського рицарства” (1584 р.), де окремо представлені руські князі зі спеціальним і розлогим представленням лише Острозьких²⁶. Тут принагідно зазначимо, що перша письмова згадка про походження цього аристократичного роду належить Яну-Анджею Красинському (твір “Польща”, 1574 р.)²⁷, однак у його праці не йдеться саме про особу В.-К. Острозького.

Певні рефлексії про В.-К. Острозького були сформовані князем Андрієм Курбським (1528-1583) в його милянвицькому гуртку, але вони мають не книжкове, а епістолярне походження, невідоме тогочасному загалові. Їх розгляд не входить до завдань цієї публікації²⁸.

Найбільше рефлексій про аристократа, причому, відносно раннього часу, уміщує комплекс острозької книжності. Починаючи від перших видань, місцеві інтелектуали в різноманітних формах вивищували заслуги свого покровителя та його роду. У передмовях до праць, надрукованих в типографії Івана Федорова коштом князя, його постать прирівняно до Святого Володимира, причому, саме за релігійні діяння. Боронячи і поширюючи

²⁵ Ігор (Ісіченко) вповні справедливо, але занадто м’яко, називає модель твору Петра Скарги “римоцентричною”, див. *Ісіченко І., архієп.* Руській української Реформи. – С. 86-92. Див. докладніше: *Яковенко Н.* Внесок геральдики у творення “території з історією”: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII століття // *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – Київ, 2012. – С. 171-172.

²⁶ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego, wybrane i wydane r. p. 1584 / Wyd. K.J. Turowski. – Kraków, 1858. – S. 447. У геральдичній літературі зображення герба Острозьких уперше з’являється в творах Миколая Рея “Zwierzyniec” (Краків, 1562, 1574) та Бартоша Папроцького “Panosza, to jest wysławienie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich” (Краків, 1575). В обох цих текстах опубліковано родовий знак Острозьких, а не особистий герб князя Василя-Костянтина (опис відмінностей згаданих гербів не входить до завдань цієї публікації).

²⁷ Див. докладніше: *Соболев Л.* Генеалогическая легенда рода князей Острожских // *Славяноведение.* – Москва, 2001. – № 2. – С. 36-37.

²⁸ Див. про це найновіші праці: *Ерусалимский К.Ю.* Сборник Курбского. – Москва, 2009. – Т. 1: Исследование книжной культуры. – С. 61-63 та ін.; *Його ж.* На службе короля и Речи Посполитой. – Москва-Санкт-Петербург, 2018. – С. 223-225, 230-232, 390-395, 502-504; *Його ж.* Православная академия на Волыни XVI в.: нереализованный проект князя Андрея Курбского // *Острозька давнина.* – Остріг, 2014. – Вип. 3. – С. 113-147; *Тимошенко Л.* Курбського гурток в Милянвицях // *Острозька академія.* Енциклопедичне видання. – С. 281-285.

православ'я, В.-К. Острозький нібито продовжував справу Хрестителя Русі²⁹.

Вже в першому острозькому виданні – тексті титульного аркуша “Азбуки” 1578 р. восхваляється “благочестивий князь”, воєвода і маршалок, який заснував в Острозі школу і гурток знавців Святого Письма. Тут же опубліковано ксилографію з відомим гербом В.-К. Острозького³⁰. Вдруге його зображення було надруковане в “Книжці” Тимофія Михайловича (вересень-грудень 1580 р.)³¹, втретє – в “Новому завіті з Псалтирем” (1580 р.)³². У передмові та короткій післямові до євангельських текстів уславлюються діяння князя на користь Христової Церкви і “насладження” всього руського народу, постать Острозького підноситься до рівня монарха (титулом “благочестивий” наділяли лише суверенних правителів), висловлюються також здравиці на його честь³³.

Багатою на рефлексії є знаменита Острозька Біблія 1581 р. У її другій передмові, яка містить лист-послання В.-К. Острозького (перший його авторський текст, виданий друком), недвозначно сказано про зусилля князя щодо пошуку “Септуагінти” для перекладу та наголошується на богоугодності і важливості цієї справи³⁴. Вважається, що цей сюжет є першим писемно засвідченим прикладом возвеличення В.-К. Острозького до рівня Св. Володимира (до слова, ця ж думка проводиться і в першій передмові Герасима Смотрицького, в якій наводиться уподібнення князя до Хрестителя Володимира). У ньому київський воєвода постає як продовжувач справи Святої Русі, причому образ проводиря всієї Православної Церкви

²⁹ Згаданий аспект слушно акцентовано в працях: *Tretiak J. Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii Brzeskiej.* – Kraków, 1912. – S. 79-80; *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 117-123.

³⁰ *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. – Москва, 2003. – Кн. 1. – С. 531-532 (Рис. 72.1-72.14); *Бондар Н., Ковальський М.* Буквар (Острог, 1578) // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – С. 127-130. Див. текст твору в оригіналі і перекладі сучасною російською мовою: *Немировский Е.Л.* Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия. – Москва, 2007. – С. 27. Про герб кн. В.-К. Острозького з генеалогічною програмою див. *Однороженко О.* Герб князів Острозьких // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – С. 144-147.

³¹ *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. – Кн. 1. – С. 536 (Рис. 76.1-76.3); *Бондар Н.* “Книжка, собрание вещей нужнейших” Тимофія Михайловича (Острог, 1580) // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – С. 266-267.

³² *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. – Кн. 1. – С. 561-563 (Рис. 77.1-77 об.); *Бондар Н., Абрисимова С.* Новый Завет із Псалтирем (Острог, 1580) // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – С. 365-367.

³³ Див. передрук текстів: *Немировский Е.Л.* Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия. – С. 30-31.

³⁴ Острозька Біблія: Вступи, гравюри, дослідження // Острозька Біблія / Опр. та пригот. до друку ермн. арх. др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2005. – С. 12. Передрук передмов див. *Немировский Е.Л.* Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия. – С. 32-38. Див. також: *Пасічник І.* Біблія Острозька. Передмова // Острозька академія. Енциклопедичне видання. – С. 88-102 (тут подано ілюстрації тексту).

“приміряв” на себе сам автор листа. Його послання має звичну для того часу форму урочистих монарших декларацій. Видання Біблії підкреслювало особу князя як володаря з кола тих провідників держав і народів, які були оточені літургійним культом³⁵.

У першій передмові до Біблії, яку написав Герасим Смотрицький, воєвода був уподібнений до візантійського імператора Костянтина і київських князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а дім Острозьких названо богообраним³⁶. Тут же, в найвідомішому з острозьких друків, четверте опубліковано ксилографію з гербом князя у супроводі панегіричних віршів, які приписуються Г. Смотрицькому³⁷. Серед численних поетичних дифірамб, викладених на адресу мецената видання, варто виокремити чітку маніфестацію східної еклезіальної ідентичності В.-К. Острозького, зокрема, його працю щодо піднесення єдиної соборної Церкви. Крім того, розміщено заклик до князя продовжувати боротьбу з єретиками.

У 1583 р. друкарня Мамоничів у Вільні опублікувала збірку текстів, присвячених календарній справі, у тому числі послання патріарха Єремії II Траноса до князя В.-К. Острозького³⁸. Їх оприлюднення мало велике значення, адже саме в цей період зв'язки східних патріархатів з Київською митрополією значно інтенсифікувалися. У цьому першому (з відомих) послань глави Східної Церкви до князя В.-К. Острозького розміщене шанобливе звернення до нього як до “правовірного, “світло преславного і православного” сина, “в Святому Дусі возлюбленого”, і виголошується побажання бути стійким в перемозі над ворогами³⁹. Безсумнівно, подібне звертання додавало авторитету В.-К. Острозькому як патрону Руської Церкви (інші

³⁵ *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 139-140.

³⁶ *Яковенко Н.* Топос “з'єднаних народів” у панегіриках князям Острозьким і Заславським. – С. 236.

³⁷ Див. опис видання і промальовки ксилографії: *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. – Кн. 1. – С. 588-594 (Рис. 83.2); *Бондар Н.* Біблія Острозька. Опис стародруку. – С. 103-110. Найбільш доступний текст панегірика: *Смотрицький Г.* Зрися знаменія княжате славнога... // *Українська література XIV-XVI ст.* – Київ, 1988. – С. 459-462.

³⁸ *Иеремия II* (патриарх константинопольский; 1572-1579, 1580-1584, 1586-1594), *Никифор* и *Дионисий* экзархи. Послания. [Острог, не ранее 28 апр. 1583] // *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. – Москва, 2003. – Кн. 2. – С. 677-678 (№ 93); *Атаманенко В., Бондар Н.* “Послання до світських та церковних кіл Речі Посполитої” патріарха Ієремії (Траноса) // *Острозька академія. Енциклопедичні видання.* – С. 499. Раніше вважалося, що видання було надруковане в Острозі. Див. авторитетні публікації, в яких обґрунтовано “переадресування” пам'ятки до Вільна: *Вознесенський А.* Острозька типографія і видання послань константинопольського патріарха Єремії II // *Острозька давнина.* – Острог, 2019. – Вип. 6. – С. 113-129; *Вознесенський А.В., Николаев Н.В.* Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI-XVIII веков из собрания отдела редких книг Российской национальной библиотеки. – Санкт-Петербург, 2019. – Вып. 1: 1523-1600 гг. – С. 42-43 (№ 17в), 43-44 (№ 17г); *Тимошенко Л.* Руська релігійна культура Вільна. – С. 212.

³⁹ Текст републікований: *Мальшевський И.* Александрійський патріарх Мелетій Пигас и его участие в делах русской церкви. – Киев, 1872. – Т. 2. – Приложение 3. – С. 93-98 (№ 2).

послання адресувалися православному люду і митрополиту Онисифору (Дівочці), що також може вважатися символічним. В останньому з текстів Єремії до пастви також згадується “благовірно живущий” князь Василій⁴⁰. Варто зазначити, що в цьому виданні маємо поки поодинокий “прорив” князя на сторінки віленського книговидання, принаймні, у доберестейський період.

У 1590 р. Петро Скарга перевідав свій трактат “Про єдність Божої Церкви під одним пастирем...”, внісши до назви невелику коректу⁴¹ і присвятивши текст королеві Сигізмундові III Вазі. Закономірно, що монархові була присвячена і передмова (посвята)⁴². З огляду на те, що і в першому виданні поза текстом посвяти ім’я Острозького не згадується, його не варто відшуковувати і у виданні 1590 р. Відтак, фіксується явне пониження авторитету князя в очах найсильнішої (сказати б, “ударної”) літературної сили польського католицизму доби генези Берестейської унії, що може бути пояснено стійкістю руського аристократа у відстоюванні традицій Східної Церкви, передовсім, у календарному питанні.

В острозькій книжності першої половини 90-х років XVI ст. постає В.-К. Острозького приділено дещо менша увага. Так, у книзі Василя Великого “О постничестві” (1594) маємо п’яту з черги публікацію герба В.-К. Острозького, його ім’я відзначено в передмові та післямові, тут же перелічуються заслуги князя у виданні біблійних текстів. Нове видання було здійснено, як і попередні, його повелінням і власним коштом⁴³.

У 1595 р. традицію публікації герба було продовжено в пам’ятці острозького друку “Маргарит” (збірка висловів Йоана Золотоустого). У післямові так само відзначено заслугу В.-К. Острозького у виданні книги, яка з’явилася “промышленієм же и всѣмъ накладомъ благочестиваго и христоробаваго князя Константина, въ святомъ крещеніи нареченаго Василія, княжати острозского”⁴⁴.

1596 року відбувся другий з черги “прорив” постаті Острозького на сторінки віленського книговидання. Маю на увазі “Казання Св. Кирила,

⁴⁰ *Мальшевский И.* Александрійский патриарх Мелетий Пигас... – № 5. – С. 100.

⁴¹ Тепер твір мав назву: *O rządzie i jedności Kościoła Bożego...* – Kraków, 1590.

⁴² Див. її аналіз: *Ісиченко І.* Рушій української Реформи. – С. 82-83.

⁴³ Див. опис видання, а також промальовку та копію ксилографії: Василій Великий (ок. 329-379). Иоанн Златоуст (ок. 347-407). Маргарит. Книга же въ святыхъ Отца нашего Иоанна Златоустаго, архієпископа Костентина града. Маргарит глемаа // *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. – Кн. 2. – С. 910-913 (Рис. 132.2); *Бондар Н., Ковальський М.* “Маргарит” Иоанна Золотоустого (Острог, 16.06.1595) // *Острозька академія.* Енциклопедичні видання. – С. 327-331.

⁴⁴ Див. опис видання і промальовку та копію ксилографії: Василій Великий (ок. 329-379). Книга о постничестве // *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. – Кн. 2. – Москва, 2003. – С. 906-908 (Рис. 129.2); *Бондар Н., Ковальський М., Кулаковський П.* “Книга о постничествѣ” Василя Великого (Острог, 1594) // *Острозька академія.* Енциклопедичні видання. – С. 253-258.

патріарха єрусалимського, про антихриста і знаки його” авторства Стефана Зизанія – друга після трактату П. Скарги пам’ятка книжкової релігійної культури, присвячена князеві Василю-Костянтину. Тут же було опубліковано герб вельможі з польськомовними віршами⁴⁵. Цікаво, що надрукований у Вільні герб відрізняється від його острозьких версій обрамленням та іншим порядком розташування родових знаків у щиті.

В яскравій посвяті “Ясне освецоному пану а пану Константіну Конастантіновичу, въ светомъ крещенїи Василїю: княжати Острозскому, воеводѣ киевскому, маршалкови землѣ Волынское, старостѣ володымерскому”, підкреслено побожність князя, яка є вічною не смертельною “маєтністю”, у порівнянні з багатством. На думку С. Зизанія, побожність є дуже сильною саме в православній вірі. Одні сини цієї Церкви прислужилися їй своїми постами, молитвами, ялмужною, чистотою і “повстягливістю” тіла, інші, як В.-К. Острозький, – статечністю та сміливістю визнання правдивої віри. У цьому вони подібні до пророків, апостолів та святих мучеників. Спочатку автор згадав святої пам’яті гетьмана Костянтина, батька В.-К. Острозького, та його заслуги, в тому числі й на церковному ґрунті, чому він поклав у жертву все своє життя. В.-К. Острозький потрачений як гідний продовжувач слави свого предка і названий “переднішим” в православній вірі. Автор возвеличував його “можність”, “сталість”, мужність, віру та “панські” вчинки проти “тяжких” неприятелив. С. Зизаній підсилював аргументованість панеґірика цитатою послання апостола Павла до Тимофія⁴⁶. На мою думку, аналізована посвята С. Зизанія (друга з черги книжкова посвята В.-К. Острозькому) виокремлюється в контексті символічного возвеличення роду Острозьких, а її автор навіть дещо вивищився над острозькими книжниками (згадана думка впливає не так з аналізу вправних художніх прийомів автора, як з аргументованості порівнянь на прикладах зі Святого Письма).

Наприкінці століття заслуги князя у книговидаванні віднозовані в післямові до острозького Псалтиря (1598 р.), виданого повелінням і накладом князя Острозького – “многрѣшнаго, хоуждѣшаго въ христїанехъ, оубогаго Василїя”⁴⁷. Забігаючи наперед, зазначу, що похвальні рефлексії про київського воеводу в XVI ст. увінчує латиномовний твір його придворного поета Шимона Пекаліда (Пенкалі) “De bello Ostrogiano...”, виданий у Кракові в 1600 р. Твір присвячений мілітарним звитягам князів і, що важливо

⁴⁵ Див. опис видання та промальовку ксилографії з гербом кн. В.-К. Острозького: Зизаній Стефан (Тустановский; ум. не позднее 1621). Казань святого Кирилла патріархи ієрусалимського, о антихресте и знаках его... // Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. – Кн. 2. – С. 1022-1024 (Рис. 146.2).

⁴⁶ Передрук посвяти: Там само. – С. 1023.

⁴⁷ Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. – Кн. 2. – С. 1084-1086 (Рис. 163.1-163.8).

в розрізі досліджуваної проблематики, містить зображення п'ятипільного герба синів аристократа, а також посвяту – Василю-Костянтину та Янушу Острозьким. Вірші на герб написав грецькою мовою острозький архидиякон Кипріан⁴⁸. Отже, фіксується третя пам'ятка книжкової культури, присвячена В.-К. Острозькому чи радше його родині.

Властиво, уславлення роду Острозьких подано в першій з чотирьох книг, в якій містяться глави “Похвала місту Острогу”, “Тримовна Острозька гімназія”, “Генеалогія роду Острозьких”, “Імператор Сходу”, “Данило, князь Острозький, коронований король”. Постать В.-К. Острозького тут ніби губиться в панегіричній славі роду, але вже навіть виокремлення Академії говорить саме за себе, адже, згідно з логікою авторської оповіді, гімназія також є достойним творінням князів Острозьких, в ній славиться бібліотека – плід спільної праці, тут побачила світ Біблія, ширяться інші видання книг.

Щодо Острога, акцентуються його поліконфесійність, “шляхетськість” краю, оборонні споруди, розвиток ремесел та торгівлі – все те, що недвозначно натякає на плід діянь князя. Ім'я В.-К. Острозького знову не називається, навіть у віршованій “Генеалогії”. Властиво, в панеґірику воно з'являється та прославляється лише в мілітарній частині пам'ятки, а прикінцева похвала (“Ти, найславніший з Острозьких князів усіх, доблесний принце, Ти, каштеляне...”)⁴⁹ стосується його сина Януша. Твір залишає враження, що не постать В.-К. Острозького цікавила автора. Тим не менше, значення твору Ш. Пекаліда в процесі уславлення роду Острозьких велике. Передовсім, як бачимо, ім'я князя Василя-Костянина успішно звучало на сторінках краківських видань.

Після укладення Берестейської унії авторитет і престиж князя неймовірно зріс, причому саме у православному середовищі, що ілюструється різноманітними посланнями до нього. Потрібний ефект досягався через застосування різних символів та метафор.

* * *

Вочевидь, не буде перебільшенням стверджувати, що найчастіше ім'я В.-К. Острозького лунало в поберестейській полеміці, огляд якої традиційно

⁴⁸ Див. докладніше: *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі “De bello Ostrogiano” (1600 рік) // *Яковенко Н.* Паралельний світ. – С. 157-188; *Кралюк П., Пасічник І.* “Про Острозьку війну...” (“De bello Ostrogiano...”) Симона Пекаліда // *Острозька академія.* Енциклопедичні видання. – С. 506-509; *Чернухін Є.* Грецький епіграф ієромонаха Кипріяна до твору Шимона Пекаліда «De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis...»: опис герба князів Острозьких // *Сфрагістичний щорічник /* Гол.ред. Г.В. Папакін, відп.ред. О.А. Однороженко та ін. – Київ, 2020. – Вип. 7. – С. 486-493.

⁴⁹ Найбільш доступний текст в перекладі українською мовою: *Пекалід С.* Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // *Українські гуманісти епохи Відродження.* – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 40-77.

почнемо з відомого твору П. Скарги “Берестейський синод” у двох частинах: “Берестейський синод” і “Оборона Берестейського синоду” (1597 р.)⁵⁰. Поява цієї праці засвідчила поступ В.-К. Острозького на сторінках краківських видань. У творі, звісно, багато уваги приділено В.-К. Острозькому, особливо в першій частині, яка має характер “стенограми-щоденника”. Так, оповідаючи про перші кроки в роботі двох паралельних соборів, які розпочали свої засідання 6 жовтня 1596 р., П. Скарга зафіксував прагнення обох сторін до порозуміння. Відтак, згадав, що послы короля на унійний собор негайно звернулися до “його милості воєводи київського” з метою переконання в хибності задуму проведення несанкціонованого православного собору. На думку автора, В.-К. Острозький порушив обіцянки, які від його імені виголосив перед монархом напередодні собору очільник православної делегації на двір Лаврентій Дривинський. Скарга зазначив, що всупереч наданим обіцянкам православні прибули до Берестя “з ватагою військового люду”, “юрмою” еретиків, “простакуватими й недоумкуватими попами”, які не мали стосунку до синоду. За версією єзуїта, В.-К. Острозький начебто у відповідь на згадане звернення-заклик склав “обітницю миру і злагоди і навіть попросив, щоб усі погодилися на мирні умови”⁵¹.

Коли православні відрядили до прихильників “святої єдності” першу делегацію, послы короля знову пішли до В.-К. Острозького, і він підтвердив, що дії “греків” звершуються з його волі⁵². Відтак, прихильники унії з католиками розпочали нарікати на князя, оскаржуючи його вчинки та пред’являючи дуже жорсткі й суворі обвинувачення. Союзники сформулювали п’ять закидів на адресу київського воєводи, який, у їхньому трактуванні, погрожував владикам-відступникам, організовував заборонені законодавством згромадження, принижував авторитет короля, якого представляли послы, втручався як світська людина в духовні справи, концентрував зусилля щодо позбавлення гідності митрополита. Це були дуже серйозні обвинувачення, сформульовані в категоріях “профанації” Бога, християнської науки, права, розуму, канонів, королівської гідності⁵³. Цікаво, що після пред’явлення цих закидів послы закликали київського воєводу до прозріння, що виглядало, звісно ж, дуже наївно!

Хронізуючи подальші події, П. Скарга повідомив, що 8 жовтня 1596 р., коли власне був підписаний акт унії, послы попросили дозволу князя на

⁵⁰ Твір відомий як польськомовний, однак збереглося і рідкісне руськомовне видання, яке належить віленській друкарні Мамоничів. Перекладачем руською мовою вважається Іпатій Потій. Див. докладніше з наведенням літератури предмету: *Тимошенко Л.* Руська релігійна культура Вільна. – С. 253-258. Твір републікований польською мовою з паралельним перекладом українською: *Скарга П.* Про єдність Божої Церкви. Полемічні твори. – С. 626-741.

⁵¹ *Скарга П.* Про єдність Божої Церкви. Полемічні твори. – С. 631.

⁵² Там само. – С. 633.

⁵³ Там само.

розмову з духовенством та мирянами, однак, як відомо, він їм відмовив. На цьому рефлексії твору про Острозького та його роль в організації православного собору закінчуються, а вся друга частина “Оборони” не вміщує жодних рефлексій про нього.

Впадає у вічі, що в цьому творі П. Скарга ще не вдався до глибших ретроспекцій, а проте значення його тексту в рефлексійному дискурсі В.-К. Острозького велике: фактично вперше було перейдено від панегіричного чи більш-менш виваженого тону до жорсткої всеохопної критики та пред’явлення тяжких обвинувачень, що мало свої наслідки і продовження. Відтак, єзуїт сформулював такі засади критичного і навіть ворожого ставлення до князя, які й надалі домінують в літературі католицької та унійної перспективи. Звісно, у різних творах градус критики В.-К. Острозького був різним.

Протилежно іншим (зі зрозумілих причин) вийшов трактат православних “Ектезис”, який зберігав видимість об’єктивності. Прикметно, що він був надрукований у Кракові, а отже замовники видання прагнули ознайомити широкі кола суспільства Речі Посполитої з позицією тих вірян східного обряду, які не прийняли унію. У більшій частині твору князь Василь-Костянтин взагалі не згадується. Лише в “Сумі всіх посольських інструкцій” з’являється його ім’я, але причинково – у зв’язку виголошенням П. Скаргою промови, зверненої до ясновельможних князів Острозьких, яких єзуїт прагнув вкотре переконати⁵⁴.

Відносно невелика увага до київського воєводи в “Ектезисі” може бути пояснена тим, що в такий спосіб православні прагнули підкреслити позірну нейтральність світських діячів на хід та ухвали їх собору. До слова, це підтверджується і тим, що ім’я князя уміщене в документах православних: так зв. синодальному універсалі, інструкції та протестації собору 9 жовтня 1596 р., які, звісно, не підлягали публічному оприлюдненню⁵⁵.

Наступний з черги твір католицько-уніатського табору про Берестейський собор належить Іпатієві Потієві, і датований він також 1597 р. Рефлексії про Острозького тут дещо ширші, ніж у Скарги. Автор почав їх з пригадування переговорів руського аристократа з католиками. Твердив, що “недавно” бачив у володимирського єпископа (тобто, у самого себе) трирічної давності лист “княжати его милости” за підписом його власної руки та з печаткою, в якому повідомляє владику про розмову з папським послом Анотонієм Поссевіном. У ній ішлося про згоду і об’єднання Церков, і хоча перемовини нічим не закінчилися, Острозький виявляв бажання самостійно їхати

⁵⁴ *Broniewski M.* Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastrzym Synodzie w Brześciu Litewskim / Oprac. J. Byliński i J. Długosz. – Wrocław, 1995. – S. 36.

⁵⁵ *Тимошенко Л.* Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004. – С. 184 (перелік світських осіб православного собору).

до італійських країв, аби, перебуваючи поруч папи, “тракувати” там про порозуміння. Наприкінці листа князь нібито закликав Божою карою владика, щоб він сам старався про єдність. Насамкінець, І. Потій згадав якийсь із Берестейських синодів, на якому було зроблено “добрий” початок. Начебто, він бачив під час собору і інші листи князя до владика, які засвідчують, що В.-К. Острозький неодноразово ангажувався в унійний процес⁵⁶.

Важливо, що саме з твору І. Потія про Берестейський собор розпочинаються ретроспективні рефлексії в недалеке минуле з апеляцією до листування з В.-К. Острозьким, хоча до видання самої кореспонденції, як аргументів полеміки, ще не дійшло. Дотримуючись згаданого методу, владика знову вказав на перемовини з А. Поссевіном. Згаданий лист добре відомий в історіографії: він датується 21 липня 1593 р. і написаний у Любліні. У ньому, зокрема, мовиться: “...Не славы ради житейское (Бог вест!), но не токмо ситующы падения Церкви Христовы, але и наругания ради еретик, и тых самых отторгнувшисе Рымлян, яже иногда нам беша братия, дерзнув або важилсе есми с Пасевином папы Рымского о неких нужных речах писания светого, не сам, но (з) своими старшими и презвитери, совитовати и гадательствовати”⁵⁷. Цікаво, що згаданий лист І. Потій повністю опублікував пізніше в “Антирезисі”.

Наведений факт переговорів Острозького з папським легатом Потій не датував, хоча виглядає так, начебто це відбулося зовсім недавно. Насправді ж згадана подія, яка мала місце на початку 80-х років XVI ст., задокументована у листуванні Антонія Поссевіна з римською курією та нунцієм Антонієм Болоньєтті, з чого випливає, що згадані переговори відбулися в 1583-1584 рр. На них такі обговорювалось питання унії Церков, але виявляється, що самі католики мали розбіжності стосовно її формату. У листах А. Поссевіно та папського нунція А. Болоньєтті ідеться і про володіння В.-К. Острозького на території держави Габсбургів, і про заходи князя щодо створення Острозької школи, і про перспективи навернення в католицизм його синів, а також князя Юрія Слуцького. Зокрема, 11 червня 1583 р. Болоньєтті повідомляв до Рима, що до Кракова прибула родина Острозьких, однак нунція більше цікавило питання про можливу конверсію синів київського воєводи та про діяльність в Острозі греків.

6 липня 1583 р. нунцій склав детальний звіт про бесіду з князем Василем-Костянтином, на якій обговорювалось широке коло питань: унія Церков, календарна реформа та ін. Саме зі слів А. Болоньєтті відомо, що Острозький під ту пору схилився до унії і навіть обіцяв застосувати свій

⁵⁶ Цит. за публікацією твору: *Тимошенко Л.* Руська релігійна культура Вільна. – С. 583-584.

⁵⁷ Цит. за публікацією в: *Антиризис, или Апология против Христофора Филалета* в двух текстах: западно-русском (1599 г.) и польском (1600 г.) // *Русская историческая библиотека.* – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 19 (Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 3). – Стб. 579.

авторитет патрона православних. Князь начебто планував вислати до Риму делегатів для погодження спірних питань, які стояли на заваді церковному порозумінню. Відтак, нунцій був розчарований, адже представникам Апостольської столиці йшлося про пряму інкорпорацію православ'я до католицизму. У приписці до листа від 27 серпня 1583 р. Болоньєтті повідомив, що Острозький навіть заявив публічно, що якщо патріарх не прийде до згоди з Римом, то він ухвалить рішення самостійно. Такі бажані для католиків переговори перервалися на початку 1584 р., коли князь В.-К. Острозький зайняв різко негативну позицію щодо реформи календаря⁵⁸. У червні-серпні вони поновилися за посередництва Діонісія Раллі. Назагал, у літературі предмету переговори з князем розглядаються в контексті інших міжнародних проблем, які переживала тогочасна Європа⁵⁹. Зрештою, дослідники не заперечують того, що князь В.-К. Острозький таки мав якісь унійні наміри, однак вони були радше пов'язані з планами перенесення патріаршої кафедри з Константинополя до Речі Посполитої⁶⁰.

Після віднотування місії А. Поссевіно, І. Потій вдруге згадав якийсь Берестейський синод, на якому володимирський єпископ бачив у князя інші листи схожого змісту, натякаючи на те, що В.-К. Острозький звертався до

⁵⁸ Згадане листування неодноразово публікувалося і детально аналізувалося, див., наприклад: *Krajcar J.* Konstantin Bazil Ostrozskij and Rome si 1582-1584 // *Orientalia Christiana Periodica*. – Roma, 1969. – Vol. 35, nr 1. – P. 193-214; *Halecki O.* Od unii florenckiej di unii brzeskiej. – Lublin-Rzym, 1997. – Т. 2. – S. 15-40; *Плохий С.Н.* Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. – Киев, 1989. – С. 31-33; *Bielański St.* Opinie o Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej i Wielkim Księstwie Moskiewskim w pismach o. Antonia Possevina SJ i Giovanniego Botera. Analiza porównawcza // Antonio Possevino SJ (1533-1611). *Życie i dzieło na tle epoki / Pod red. D. Quirini-Popławskiej*. – Kraków, 2012. – S. 415-427; *Ульяновский В.* Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 1004-1019.

⁵⁹ Зокрема, європейських монархів найбільше турбувала агресивна політика османів після захоплення Константинополя та формування антитурецької ліги. Крім того, головним в унійному проєкті А. Поссевіно була Москва, а не Православна Церква Речі Посполитої. Лише отримавши відмову Івана Грозного, папський легат повернувся обличчям до Руської Церкви. Докладніше див. *Делує В.* Антонио Поссевіно и Иван Грозный. К истории церковной унии и Контрреформации в XVI столетии // Иван Грозный и иезуиты: миссия Антонио Поссевіно в Москве / Сост. и предисл. И.В. Курукина, пер. с нем. С.П. Гиджеу, пер. с лат. Л.Н. Годовиковой. – Москва, 2005. – С. 15-152. Існує відрефлексована думка про те, що не православні, а католики шукали на початку 80-х рр. контактів з православними, тим більше, що інформація про них походить лише з католицьких джерел, які, зрозуміло, не є однозначно безсторонніми; див., наприклад: *Melnyk M.* Pre-ekumenizm i konfesionalizm. Prawosławne dążenia zjednoczeniowe w I Rzeczypospolitej (1590-1596). – Kraków, 2018. – S. 97-98.

⁶⁰ *Яковенко С.* Политика Римской курии на Востоке Европы во второй половине XVI века и подготовка церковной унии // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgesprächs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21-23. August 2006 und des... / Herausgegeben von Johann Marte und Oleh Turij. – Lviv, 2008. – P. 161-164. В. Ульяновський, щоправда, заперечує належність плану перенесення кафедри В.-К. Острозькому, див. *Ульяновський В.* “Острозький патріархат”: нейздійснений церковно-політичний проєкт чи історіографічний фантом? // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 306-336.

нього в унійному питанні неодноразово. Про який із синодів першої половини 1590-х ідеться, сказати не так просто. Використовуючи наведений у тексті орієнтир – присутність князя і самого Потія та вказівку про те, що львівський владика (Гедеон Балабан) “п’ять років тому” на синоді в Бересті зрікся влади патріархів, доходжу висновку, що ідеться про Берестейський собор у червні 1590 р. На цьому зібранні Потій побував як світська особа (тоді – берестейський каштелян). Про присутність князя джерела не повідомляють, однак на соборі було чимало світських, а враховуючи, що четверо владик під час перерви в засіданнях підписали у Белзі першу унійну декларацію (так звану грамоту чотирьох єпископів), не виключено, що питання згоди Церков таки обговорювалось саме на соборі, куди міг бути запрошений патрон православних⁶¹.

Наступний сюжет твору І. Потія також ретроспективний – про зустріч владика і київського воєводи в Любліні на засіданні Коронного Трибуналу 1595 р., коли відбулась відома “розмова” в присутності “деяких” знатних осіб. Тоді володимирський єпископ представив князеві листи і “списи” інших архиєреїв. Начебто, владика впав до ніг князя і зі сльозами просив, щоб Острозький, будучи найповажнішим релігійним патроном тієї держави, допоміг тій справі і всіляко старався про її втілення у життя. Князь, проте, категорично настоював, щоб без його волі нічого не чинилося, щоб владика просили короля про синод, щоб вести на ньому “речі” про згоду і єдність, для чого мали їхати до Кракова. Король мав оголосити синод своїм універсалом⁶².

Наступні повідомлення та конотації І. Потія мають принципове значення. Так, він вважав, що князеві в період генези унії йшлося про синод, на якому б не сталося розірвання з “декотрими”. Для більшої певності, потрібно було просити короля, щоб він вислав двох сенаторів до князя. Однак В.-К. Острозький нашкодів справі, делегувавши свого представника на з’їзд протестантів у Торуні (1595 р.). Зробивши це, сам князь і зірвав синод, на якому могло відбутися порозуміння⁶³. Наголошую, що це останнє твердження І. Потія є принципово важливим, адже саме він вперше сформулював думку про вину В.-К. Острозького за зірвання унійного собору в 1595 р.,

⁶¹ Див. докладніше: *Тимошенко Л.* Справа про фальшування документів Берестейської унії: нові джерельні матеріали // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. 4. – С. 337-347; *Його ж.* Белзька нарада ієрархії руської церкви 1590 року: свідчення джерел та інтерпретації істориків // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. – Белз, 2006. – Вип. 2. – С. 25-28; *Його ж.* Берестейський собор Київської митрополії у червні 1590 р. у світлі маловідомих та віднайдених джерел // *Studia z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej* [Profesorowi Henrykowi Gmiterkowi w czterdziestopięciolecie Jego pracy naukowej – uczniowie, współpracownicy, przyjaciele] / Red. naukowa W. Bondyra, D. Kupisz, J. Ternes, L. Wierzbicki. – Lublin, 2018. – S. 467-483.

⁶² *Тимошенко Л.* Руська релігійна культура Вільна. – С. 584.

⁶³ Там само. – С. 584-585.

чим фактично обвинуватив його в розкольніцтві. У наступних своїх працях владика розвинув цю концепцію, що мала, як буде видно, далекосяжні наслідки.

У літературі предмету про люблінську зустріч добре відомо: вона відбулася по дорозі Іпатія Потія і Кирила Терлецького до Кракова, однак другий зі щойно названих єпископів у ній не брав участі. Зустріч володимирського владика із князем відбулася за посередництвом підляського воєводи Януша Заславського. Цікаво, що в Любліні 4 липня 1595 р. Потій і Терлецький відвідали провінціала ордену єзуїтів в Речі Посполитій Бернардо Конфалоньєрі. Хоча точно згадана зустріч не датована, Міхаїл Дмитрієв вважає, що вона відбулася радше на початку липня⁶⁴. Згадка І. Потія про засідання Трибуналу є важливою, адже відомо, що в каденції 1595-1596 рр. трибунальським депутатом від Волині був місцевий воєвода Олександр Острозький – син “старого” князя. Іншими депутатами від регіону були луцький земський суддя Федір Чаплич-Шпановський, кременецький підкоморій Адам Боговитин-Козерадський і Матвій Сло-Малинський – клієнти князя, а також кн. Григорій Сангушко-Коширський⁶⁵ і Олександр Загоровський⁶⁶. Каденція Трибуналу в Любліні тривала з 3 квітня до 24 серпня 1595 р.⁶⁷ Отже, не виключено, що до Любліна В.-К. Острозький приїхав разом із сином у якихось судових справах, а не спеціально на зустріч з Потієм. Згаданий сюжет владика пізніше розвинув у “Антирезиси”.

І. Потій також згадав, що в часі начебто узгоджених дій, які мали призвести до скликання собору в 1595 р., король вислав до князя В.-К. Острозького двох делегатів, аби засигналізувати свої наміри. Про цю делегацію відомо, що її склали підляський воєвода Януш Заславський і кам’янецький каштелян Якуб Претвич (останній – учасник унійного собору в жовтні 1596 р.)⁶⁸. Дехто з дослідників вважає, що король (свідомо чи несвідомо) вводив князя в оману, повідомляючи про визнання александрійським патріархом Мелетієм Пігасом, а також валаськими, сербськими та болгарськими

⁶⁴ *Krajcar J.* Jezuits and the Genesis of the Union of Brest // *Orientalia Christiana periodica.* – 1978. – Т. XLIV. – Р. 135; *Дмитрієв М.В.* Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – Москва, 2003. – С. 182-183.

⁶⁵ В опублікованому списку депутатів помилково названий Юрієм (див. примітку 66).

⁶⁶ *Deputaci Trybunału Koronnego 1578-1794.* – Warszawa, 2017. – Cz. 1: 1578-1620 / Oprac. H. Gmiterek. – S. 135.

⁶⁷ Сесії Люблінського Трибуналу були окреслені сеймовою конституцією 1578 р. На практиці до 1623 р. сесії Трибуналу закінчувались 24 серпня, див. Там само. – S. 10-11.

⁶⁸ Детальніше про це посольство див. *Halecki O.* Jeszcze o nowych źródłach do dziejów Unii brzeskiej. Ostatni apel Zygmunta III do Konstantego Ostrogskiego // *Sacrum Poloniae Millennium.* – Romae, 1957. – Т. 4. – S. 117-139. Інформація про делегацію походить з відомого листа Сигізмунда III до В.-К. Острозького, підписаного в Кракові 28 липня 1595 р., див. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі скорочення – Акты ЗР). – Санкт-Петербург, 1851. – Т. 4. – С. 106-107 (№ 76).

єпископами влади Рима⁶⁹. Про конкретні наслідки цієї місії джерела нічого не повідомляють. Тим не менше, цей сюжет згадано пізніше і в Потієвому “Антирезисі”.

У середині твору автор згадав В.-К. Острозького вже в оповіді соборових подій 1596 р. Говорячи про приїзд “сторони противної”, І. Потій явно перебільшив загрозу великої делегації православних, що складалася з “немалого” загону людей його княжої милості, знатних панів та шляхти, і двох владик “апостатів”. Як і П. Скарга, автор звів вістря критики православних до “протестантського” чинника в роботі їхнього собору, коли противники унії обрали приватну кам’яницю “княжати його милості”, де зазвичай проходили і тепер бувають “соборища” єретиків⁷⁰.

Антиправославна спрямованість твору І. Потія очевидна, однак в ньому автор, на відміну від П. Скарги, ще не вдався до прямих інвектив на адресу князя В.-К. Острозького, сподіваючись, вочевидь, на досягнення примирення. У творах про Берестейський собор першого року після нього постать В.-К. Острозького акцентована, як бачимо, досить потужно. Так, князя ще не обвинувачено у зриві загальної унії, однак чи не вперше йому пред’явлено дошкульні обвинувачення щодо протистояння королівській владі та, скажімо, використання протестантського чинника.

На мою думку, ідеї П. Скарги та І. Потія мали великий вплив на всю подальшу полеміку та й на історіографію. Утім, реконструюючи хід подій, автори лише частково спиралася на автентичні джерела, наприклад, листування. У ряді випадків, як от у розповіді про самоприниження володимирського владика під час люблінської зустрічі з князем Василем-Костянтином, інформація дуже схожа на полемічну вигадку, оскільки жодними іншими джерелами ця сцена не підтверджується.

Вже через рік, 3 червня 1598 р., Іпатій Потій написав Острозькому лист, в якому повторив інвективи, викладені раніше. Лист він надрукував у прикінцевому додатку до свого твору “Антирезис”, який побачив світ у Вільні в 1599 і 1600 р.⁷¹ Відтак, розпочалася відома дискусія, в якій закиди Іпатія Потія парирував не князь, а Клірик Острозький. Оскільки текст його відповіді був надрукований, суперечка набула нового формату звучання. Якщо дотеперішня дискусія між владикою і князем знаходила своє відображення лише в приватному листуванні, то тепер вона набула публічного розголосу. Непримиренність сторін була засвідчена, “кодифікована” читачами цих текстів.

⁶⁹ Дмитриєв М.В. Между Римом и Царьградом... – С. 187.

⁷⁰ Там само. – С. 189-190.

⁷¹ Див. найновіше перевидання листа: *Pociej H. Antirresis abo apologia przeciwko Krzysztoforowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskim 1597 / Oprac. J. Byliński i J. Długosz. – Wrocław, 1997. – S. 221-237.*

Згаданий вище лист Потія аналізували переважно філологи (най докладніше – Руслан Ткачук)⁷². Велика епістоля мала характер послання з метою повідомити князя про те, що проголошена унія в Бересті повинна сприйматися як невідворотний факт, позаяк вона була підготовлена всією історією розвитку християнства. Автор навіть самовпевнено оголосив, що нарешті досягнуто жаданий мир у Руській Церкві! Одрозу він палко звернувся до Острозького: “О, пресацное княжа, леторосли благочестивая великого Володимера, крестившого Рускую землю! Изали того жалуеш, же ся хитрости диявольские открили, и дела его проклятое сцизми разорили и внивошто се обернули?”⁷³. Прикметно, що І. Потій протягом всього тексту вів ніби діалог з князем, постійно звертаючись до нього у позірно шанобливій формі “ваша кнежацькая милость” (таких звернень налічується, за моїми підрахунками, аж 19, з тими чи іншими відмінностями, що схиляє до думки про застосування автором методу прихованої іронії).

Причину занепаду Східного християнства Потій пов’язував із Божою карою за відступлення Царгорода від єдності з Римом. Звісно, він принижував православ’я, картав князя за впертість, засуджував його контакти з протестантами. А В.-К. Острозького, звісно, він більше не хвалив, хоча й назвав його “хрестолубивим і пресвітлим” князем. Після кількох богословських аргументів, які мали на меті розчулити князя, І. Потій вдався до чергової ретроспекції і пригадав, що саме князь написав до нього листа, переданий через Василя Суразького, до якого були прикладені унійні артикули протектора православ’я і заклик до єпископа стати на шлях згоди⁷⁴. Відтак, бачимо одну із перших зовнішніх рефлексій щодо унійної програми Острозького, яку він обстоював ще в 1593 р. Звідси випливає основна ідея листа: позаяк кийвський воєвода перетворився з палкого прихильника унії на її поборника і рішучого ворога, саме він, а не єпископи-уніати, є зрадником (у такий спосіб владика прагнув довести свою невинність). Відтак, Потій перейшов на позиції Скарги і в унісон йому почав пред’являти конкретні та жорсткі

⁷² Див., наприклад: *Ткачук Р.Ф.* Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог. – Київ, 2011. – С. 160-162.

⁷³ *Потій І.* Лист до князя Костянтина Костянтиновича Острозького від 3 червня 1598 року // *Українські гуманісти епохи Відродження.* – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 135. Вочевидь, згадані рефлексії суголосні пануючим уявленням про те, що Київ початку XVII ст. був продовженням Києва Володимира Великого. Такого висновку дійшов Ігор Шевченко на підставі аналізу лагиномовної поеми Яна Домбровського “Дніпрові Камени”, див: *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Автор. перекл. з англ. М. Габлевич. Під ред. А. Ясіновського. – Львів, 2001. – С. 134. Український переклад твору здійснив Володимир Литвинов: *Українські гуманісти епохи Відродження.* – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 200-221. Див. дискусію Н. Яковенко про автора твору: *Яковенко Н.* Латина на службі киево-руської історії (“Самоепае Воруыстеніде”, 1620 рік) // *Яковенко Н.* Паралельний світ. – С. 272.

⁷⁴ *Потій І.* Лист до князя Костянтина Костянтиновича Острозького від 3 червня 1598 року. – С. 137.

обвинувачення. Нанизуючи їх одне на інше, володимирський єпископ (з 1599 р. – митрополит) Іпатій пішов далі свого духовного наставника.

Одне із таких звинувачень – накладання на князя “вини” за зрив собору, який мав передувати від’їзду делегацій Руської Церкви до Риму. Зрив начебто відбувся з причини відправлення послів Острозького на з’їзд протестантів, а також “змички” князя з ними на соборі в Бересті. Отже, з боку католицько-уніатського табору вперше прозвучало обвинувачення В.-К. Острозького, на якого “вся немаль Русь наша ... огледаются”, в тому, що саме він своїми вчинками та впливами “первосоединение разорвал”⁷⁵. А міг би, резюмував І. Потій, прикрасити своїми діями славу своїх попередників. Владика закликав князя піти дорогою переговорів і укладання додаткових угод з вселенським єпископом (папою), аби тільки православна спільнота на чолі з князем перейшла до унії. Пропонував навіть князеві самому поїхати до Риму.

Критикуючи відомий проект універсальної унії В.-К. Острозького, І. Потій висловив сумнів у доцільності вступу в переговори з Московією (“Бо и хтожь не ведаеть, яко великое грубиянство, упорь и забобоны суть в народе Московскомъ ?”)⁷⁶, греків він взагалі відкидав як генетичних схизматиків. Владика картав князя за прихильність до них, як до єдиної (в його баченні) правдивої Церкви. При цьому Потій змалював досить реалістичну картину занепаду Руської Церкви, яка з трудом прикривала своє “грубіянство”.

Прагнучи проілюструвати “грубіянство” духовенства, І. Потій оприлюднив цікаву і досі не прокоментовану в літературі деталь про неспроможність навіть кращих із його представників відповідати на виклики часу. “Чого могли бы стены церкви Острозское соборное посветчити, – писав владика, – коли Аньтиохейский патриарьха там былъ, и коли презвитерьъ вашео кнежацкое милости слово Божие проповедовати хотелъ, [же] мусяль мовчкомъ съ катедры злезти!”⁷⁷. Вочевидь, ідеться про невідомий факт приїзду патріарха Йоакима Дау до Острога під час його місії на Русь у 1586 р. (він перебував у Львові з січня по травень)⁷⁸. Відтак, фіксується і цікавий момент прийому патріарха князем В.-К. Острозьким. Наведеному фактові можна довіряти, незважаючи на полемічний контекст, наданий йому І. Потієм.

Автор листа також висловив упевненість, що князеві відомі інші свідчення занепаду Грецької Церкви, наприклад, його чернецтва. Він також заявив про готовність до подальших перемовин, сподіваючись, що Острозький, як

⁷⁵ *Потію І.* Лист до князя Костянтина Костянтиновича Острозького від 3 червня 1598 року. – С. 139.

⁷⁶ Там само. – С. 140.

⁷⁷ Там само. – С. 142.

⁷⁸ Згадана місія неодноразово аналізувалася дослідниками. Див. підсумковий розгляд питання: *Borkowski A.* Patriarchat Wschodu w dziejach Rzeczypospolitej (1583-1601). – Białystok, 2014. – S. 35-50.

правдивий християнин, щиро все обміркує і змінить свою позицію, після чого вони разом все виправлять і доведуть справу до щасливого кінця⁷⁹. Закінчується лист погрозами Божої кари всім відступникам, треба думати, й князеві Василю-Костянтину.

Як відомо, відповідав Іпатієві Потієві Клірик Острозький, причому його текст був підготовлений оперативно – того ж таки 1598 року його опубліковано окремою книжкою⁸⁰. Звісно, автор захищав князя, а також засади існування zagrożеної Православної Церкви. Доводив, що обстоювана В.-К. Острозьким ідея універсальної унії, базована на засадах християнської любові, побожності, глибокої віри та сумління, веде до християнського спасіння. Клірик Острозький зобразив князя як твердого прихильника східно-візантійської релігійної традиції⁸¹. Назагал, рецептивні моменти про В.-К. Острозького у цьому листі досить яскраві, однак не такі виразні, як Потієві інвективи.

Розширена відповідь Іпатія Потія на текст опонента не забарилася. Текст владики пронизаний виразами обурення за те, що йому відповідав не сам князь, а невідомий анонім, який заховався під “личманомъ скомороскимъ”. Як і перший лист до Острозького, цей другий, датований загально 1598-1599 роками, був опублікований у 1600-му⁸². Він значно більший за попередній і являє собою цілий богословсько-полемічний трактат⁸³. Цього разу під вогонь критики потрапив не князь, а властиво його захисник. І. Потій опонував аргументам Клірика Острозького, демонструючи при цьому латинський тип освіти, у системі вартостей якого важливим є навчання в гуманістичному дусі. Владика звинуватив православних у порушенні спокою і порядку в Речі Посполитій. На його думку, саме через бунт проти законної влади прибічники традиції і наразилися на репресії (тобто, автор фактично визнав їх існування).

Лист-відповідь І. Потія зберігає рефлексії щодо київського воєводи. Розкритикувавши Клірика, якого назвав учнем Острозької академії і слугою

⁷⁹ Borkowski A. Patriarchaty Wschodu... – С. 144.

⁸⁰ Див. передрук: *Клірик Острозький*. Отпис на лист в Бозѣ велебного отца Ипатія... // Українська література XIV-XVI ст. – Київ, 1988. – С. 254-264.

⁸¹ Див. аналіз листа: *Атаманенко В.* “Отпис на лист... Ипатія володимерского и берестейского епископа...” (Острог, 1598) // Острозька академія. Енциклопедичні видання. – С. 470-471; *Тимошенко Л.* Клірик Острозький (кінець XVI – початок XVII ст.) // Острозька академія. Енциклопедичні видання. – С. 240, 245-246.

⁸² Див. найновіше перевидання твору: *Pociej H.* Antirresis abo apologia przeciwko Krzysztoforowi Philaletowi... – S. 237-269. Див. найдоступніший передрук в українському виданні: Отпись на листъ ниякого Клирика Острозького безъименного, который писалъ до владыки володымерского и берестейского // Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч. 2. – С. 147-171.

⁸³ Лист неодноразово аналізувався. Один із найновіших оглядів його змісту та особливостей жанру підготував Руслан Ткачук, див. *Ткачук Р.Ф.* Творчість митрополита Іпатія Потія... – С. 164-166.

князя⁸⁴, автор послання перейшов до нього самого, зауважуючи, що аристократ не марнував свою молодість навчанням у вищих школах. На думку І. Потія, цей факт його не прикрашує. При цьому владика знецінив усі навчальні заклади Речі Посполитої, в тому числі й Русі, а “Колеюмь Острозьский” назвав “прехвальным”, тобто, перехваленим. Утім, тут-таки змушений був визнати, що до Острога ледь не щодня прибувають зі всього світу люди для наук⁸⁵.

Автор зауважив також нехить князя до поїздки в Рим і відмову послати туди хоч когось зі свого оточення⁸⁶. Водночас, він погодився, що князь не є ані Павлом, ані Петром, ні їх намісником, і тут же не минув нагоди, аби ще раз докорити князеві Москвою, яка прагне не унії, а свого власного патріарха⁸⁷.

І. Потій вкотре прагнув продискутувати роль та наслідки Флорентійської унії, ідея якої увійшла до берестейської програми пририхильників “святої єдності”. При цьому він явно фальшивив, адже відомо, що навпаки, саме концепція універсальної унії православних була ближчою до флорентійської⁸⁸. Трохи далі автор провів цікаве порівняння Флоренції з “вашим” Острогом, маючи на увазі впертість православних (і на Ферраро-Флорентійському соборі, де була укладена попередня унія, і в Острозькому центрі)⁸⁹.

У тексті Потія приділено певну увагу й Острозькому центру. Спочатку владика згадав “недавно” надруковану Острозьку Біблію, якій, на його думку, можна “довіряти”⁹⁰. Вже у цій окремій фразі, яка явно дисонувала з інвективами автора проти князя Василя-Костянтина, можна побачити амбівалентність автора, який був під ту пору провідною (і єдиною) літературно-публіцистичною силою уніатів. Знецінюючи Острозького та його антиунійну налаштованість, Потій не зміг заперечити ролі та значення його проекту перекладу та видання Біблії, довкола якого власне і було створено Острозький центр. Однак в іншому місці, у зв’язку із закидами православних, які критикували уніатів за прагнення місць “в раді”, тобто, королівському сенаті, автор згадав (знову ж таки принагідно) Острозьку школу, яка

⁸⁴ Отпись на листь ниякого Клирика Острозького... – С. 148, 150.

⁸⁵ Там само. – С. 156.

⁸⁶ Там само. – С. 157.

⁸⁷ Там само. – С. 158. Ідеться про складову князєвої концепції універсальної унії, яка мала би узгоджуватися в Москві, де прагнуть мати власного “Константинопольського” патріарха (у цій неприхованій іронії владика ще раз виявив негативне ставлення до московського православ’я. Цікаво, що саме Потієві належить найбільше число рефлексій щодо Московії та становища в тамтешньому православ’ї.

⁸⁸ Див., наприклад: *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Авториз. перекл. з англ. та ред. україн. тексту С. Грачової. – Київ, 2005. – С. 106; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (1526-1608) – przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej. – S. 614.

⁸⁹ Отпись на листь ниякого Клирика Острозького... – С. 168.

⁹⁰ Там само. – С. 166.

нічого не навчила свого “жака” (тобто учня, яким був Клірик). “Правда”, мовляв, зводиться до того, що В.-К. Острозький своєю рукою вписав відповідний артикул до умов унії⁹¹.

Підсумовуючи, зауважу, що в другому листі-відповіді І. Потій приділив В.-К. Острозькому значно менше уваги, однак у нього з’явилися вкрай важливі рефлексії щодо головного освітньо-культурного проекту князя – Острозької академії. Застосувавши нотки іронії та навіть сарказму, владика, тим не менше, не міг не зауважити дітища В.-К. Острозького і несвідомо «розрекламував» академію.

Відповіддю православних на католицько-уніатське трактування Берестейської унії був, як відомо, “Апокрисис” Христофора Фіلالета, псевдонім якого традиційно розкривається як Мартин Броневський. Будучи слугою В.-К. Острозького, він прагнув максимальної вираженості чи й навіть нейтральності щодо свого патрона. Твір спочатку вийшов в 1597 р. у Кракові польською мовою, в 1599 р. – руською в Острозі⁹². Відтак, відбувся подальший поступ постаті В.-К. Острозького на сторінках краківської книжності.

Христофор Фіلالет присвятив багато місця генезі та історії Берестейських соборів (ці події він акцентував у двох перших розділах з чотирьох). Передовсім, важливим джерелом є опублікований у першому розділі “Шкрипт синоду Берестейського і протестація”, які були внесені до актових книг Литовського трибуналу, на що навіть в історіографії соборів 1596 р. майже не зверталася увага⁹³. Цікаво, що в джерелі перелічуються делегації православних до митрополита М. Рагози на унійний собор і викладаються зрозумілі православним аргументи. Зокрема, автори “Шкрипту” відзначали непогодженість в унійних документах різниці в християнських догматах (“артикулах віри”) і обґрунтовували ідею універсальної унії, яку, як відомо,

⁹¹ Отпись на листъ ниякого Клирика Острозького... – С. 169. І. Потій не злукавив – на правду, в унійних артикулах князя такий пункт мав місце: “Местце, яко продкове наши въ радѣ мѣвали, абымъ я мѣль, и всѣ свободы, яко их милости духовные римскіе” // Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. – С. 148. Однак, як видно, В.-К. Острозький мав на увазі членство в сенаті світських, а не духовних, як це представив І. Потій. До того ж православні, які прагнули унії з Римом, мали на увазі саме представництво в сенаті єпископату.

⁹² “Апокрисис” Христофора Фіلالета може вважатися найбільш дослідженим полемічним твором. Див. найновіший огляд проблеми включно з переліком літератури предмету, а також інформацією про перевидання пам’ятки: Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна. – С. 306-310.

⁹³ Апокрисис. Сочинение Христофора Филалета в двух текстах: польском и западно-русском 1597-1599 года // Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1882. – Т. 7 (Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 2). – Стб. 1034-1054. Див. також ранішу публікацію джерела: Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и к Польше. – Санкт-Петербург, 1865. – С.162-182. Передрук в перекладі на російську мову: Апокрисис Христофора Филалета в переводе на современный русский язык с предисловием, приложением и примечаниями. – Киев, 1870. – С. 452-460.

обстоював князь В.-К. Острозький. Таким чином, “Шкрипт” значно доповнював “Ekthesis” і доводив, що і на Берестейському соборі православні не були, в принципі, проти самої ідеї об’єднання⁹⁴.

“Апокрисис” Христофра Філалета цінний, передовсім, тим, що він започаткував в довколаунійній полеміці публікацію джерел, зокрема, листів. Сім із них адресувалися В.-К. Острозькому: три були видані в канцелярії митрополита Михайла Рагози (березень, 12 серпня і 28 вересня 1595 р.), ще чотири написані І. Потієм (17 березня, 25 березня, 5 серпня і 23 серпня 1595 р.)⁹⁵. Ця кореспонденція, звісно, оприявнювалася з чіткою метою довести логічність дій князя Василя-Костянтина, який дотримувався лінії на канонічну підлеглість Константинопольській Церкві, і, водночас, у них розкривалася “зрадницька” роль уніатів. Листи подавалися у формі витягів, що стало приводом для пізнішої негативної рефлексії уніатських публіцистів, однак не можна заперечити того, що їх публікація мала велике значення. Зрештою, саме за полемічними творами вони й відомі.

Згадавши про початки застосування в полеміці “археографічного інструменту”, звертаю увагу на те, що він використовувався і в інших друках, що містять рефлексії про князя Василя-Костянтина. Як видається, найбільше їх зберігає пам’ятка книжкової культури 1598 р., відома під умовною назвою “Книжиця в десяти розділах” – відоме видання полемічного характеру. Склад цього острозького друку різний: крім суто полемічних текстів, у ньому опубліковано велику кількість автентичних джерел, переважно послань східних патріархів, адресованих Острозькому та православній спільноті Речі Посполитої. Йдеться про три послання александрійського патріарха Мелетія Пігаса до київського воєводи: 8 березня 1594 р. (“Славнѣйшему и пресвѣтлому благочестивому же и православному государю и князю Острозскому, воеводѣ кievскому, старосте володимірскому, и прочимъ православнымъ и благочестивымъ...”)⁹⁶, 30 серпня 1596 р. (“Всеславному и велелѣпному, благочестивому же и православному государю и владычѣ Острозскому, воеводѣ Кіевскому всесвѣтлому княжати Василию и прочимъ православнымъ...”)⁹⁷ та 4 квітня 1597 р. (“Пресвѣтлому і бл[а]гочестиво-

⁹⁴ Унійний проект православних зазнав тотального аналізу в монографії: *Melnyk M.* Pre-ekumenizm i konfesjonalizm. Prawosławne dążenia zjednoczeniowe w I Rzeczypospolitej (1590-1596). – Olsztyn, 2018. Див. рецензію: *Тимошенко Л.* Marek Melnyk, Pre-ekumenizm i konfesjonalizm. Prawosławne dążenia zjednoczeniowe w I Rzeczypospolitej (1590-1596), Olsztyn 2018 (Biblioteka Tradycji, nr CLIX), 430 s. // Вісник Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 2020. – Число 63. – С. 103-105.

⁹⁵ У перевиданні твору 1870 р. тексти 25-ти документальних джерел (зокрема, згаданого листування) наведено окремо в додатку, див. Апокрисис Христофора Філалета в перекладі на сучасний російський мову... – С. 461-466 (сім згаданих листів до кн. В.-К. Острозького).

⁹⁶ Передрук в: *Мальшевский И.* Александрійський патріарх Мелетій Пігас... – Т. 2. – Приложение 1. – С. 23-28 (№ 15).

⁹⁷ Там само. – С. 28-24 (№ 16).

му кн[я]жати Василію, г[о]с[у]д[а]рю і властителю Острозскому, воеводѣ Київському, старостѣ Володимирському, съ велможными і прав[о]славными кн[я]жати и всѣмъ христоименитымъ множествомъ православныхъ хр[и]стїанъ”)⁹⁸. Крім цих листів знаходимо в збірці (недатоване) послання князеві від Івана Вишенського (“Блгочестивому кн[я]жати Василію, поборнику ц[е]ркве соборное православное, восточные вѣры...”)⁹⁹ і ще один текст, що належить самому князеві, датований 24 червня 1595 р. (“Константїнъ Б[о]жїю м[ило]стїю кн[я]жа Острозское, воевода Київскїй, маршалокъ земли Волинское, староста Володимерскїй...”, спрямований проти унії)⁹⁹.

Підкреслю велике значення перелічених послань. М. Пігас звертався до В.-К. Острозького за його урядницькими титулами, чітко маніфестував його становище на чолі православної спільноти, стійкість до канонічних засад Східної Церкви. Не випадково патріарх один раз назвав В.-К. Острозького “владикою” (потім це буде повторено в “Пересторозі”). Велике значення має і публікація послання самого В.-К. Острозького. У ньому князь чітко заявляв про свою приналежність до Святої Східної Церкви, “істинними” силами якої були православні Русі Корони Польської і Великого князівства Литовського. Він також повідомив, що православні “тутешньої області” вважають його “за начальника въ православію”. Лист спрямований проти єпископів-відступників від правдивої християнської віри, провідників самого диявола. Закінчується текст закликом твердо стояти у вірі.

Велику роль в полеміці післяберестейського періоду належить творові І. Потія “Антирезис”, виданого 1599 р. руською мовою (друкарня Мамоничів), 1600 р. – польською (друкарня Данила Ленчицького) у Вільні¹⁰⁰. Твір спрямований проти Христофора Філалета. Одразу варто зазначити, що цим твором продовжувалася “віленська” рецепція князя В.-К. Острозького на сторінках місцевих видань, яка, попри свою ефектність, уже не мала панегіричного характеру, оскільки твір належав уніатові.

Обґрунтування причин унії в І. Потія своєрідне, подане в ретроспекції: на його думку, до об’єднаної митрополії Київська митрополія перебувала у “застарілій схизмі” (нагадаю, що концепція православ’я як схизми була

⁹⁸ *Мальшевский И.* Александрийский патриарх Мелетий Пигас... – Т. 2. – Приложение 1. – С. 68-70 (№ 19).

⁹⁹ У публікації І. Мальшевського текст листа пропущений. Джерело опубліковане за списком з архіву уніатських митрополитів: Акты ЗР. – Т. 4. – С. 99-104 (№ 71). За спостереженням І. Мальшевського, текст листа в “Книжиці” та згаданому списку майже ідентичний, див. *Мальшевский И.* Александрийский патриарх Мелетий Пигас... – Т. 2. – Приложение 2. – С. 5.

¹⁰⁰ “Антирезис” неодноразово передруковувався та аналізувався. Див. одне з найновіших перевидань: *Pocieř H.* Antirresis abo apologija przeciwko Krzysytofowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytniej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskim 1597 / Oprac. J. Byliński i J. Długosz. – Wrocław, 1997. Останній з черги філологічний огляд видання: *Ткачук Р.* Творчість митрополита Іпатія Потія... – С. 60-74.

сформульована задовго до 1596 р.). Далі автор вдався до ще категоричнішої оцінки становища церкви як “великого занепаду”, ознакою якого було “знищення” Божих Церков грецького обряду в “державі його королівської милості”. Відтак, об’єднавчі зусилля католиків і прихильних до унії владик були шляхом до згоди і “людського порятунку”. І. Потій згадав Берестейський синод 1593 р., який відбувся вже за його владцтва, і тодішнє письмове звернення до нього київського воєводи з намовою добиватися згоди з римською церквою. За допомогою перевіреного “археографічного методу” владика дослівно переказав княжий лист, у якому про це йдеться¹⁰¹. Коментуючи його, найбільше перейнявся фразою Острозького про необхідність “поправи сакраментів” (святих тайн) – питання, що, на його думку, було не на часі. На пропозицію князя узгодити проект із Москвою, як і в попередньому своєму посланні, зреагував різко негативно: “був би там радше під кнутами або на пласі, за таким посольством” (вочевидь, єпископ і пізніший митрополит не збирався їхати до Москви на узгодження позицій). При цьому І. Потій дав влучну “пораду” В.-К. Острозькому: “як можний і “примас” нашої віри”, він мав би старатися про це у короля, натякаючи, що потрібні зносини слід налагоджувати через монарха¹⁰².

Наступна ретроспективна комунікація В.-К. Острозького з І. Потієм, яка відображена в “Антирезисі”, відбулася через два роки, коли в грудні 1595 р. князь приїхав до Торчина до луцького католицького єпископа Бернарда Мацейовського у “приятельській справі”, і застав там владика. Автор трактату, таким чином, натякнув, що зустріч була випадковою. Острозький начебто при тій розмові дізнався від Мацейовського про згоду, яка була започаткована ще в 1590 р., а на Берестейському синоді деякі владика (пінський, львівський, холмський і луцький) письмово погодилися на об’єднання з римською церквою. Наступним етапом на шляху до “святої єдності” була відома нарада єпископату руської церкви в Сокалі в 1595 р. В означений у такий спосіб унійний процес І. Потій ще раз вмонтував лист В.-К. Острозького дворічної давності, який засвідчував, що князь є однозначним прихильником унії. Владика потрактував ситуацію, як таку, що вимагала взяття ініціативи в свої руки¹⁰³, після чого поширення відомостей про унійний процес виходило вже від нього. Острозький саме з листів Потія знав про підготовку до об’єднання, і це вже не були таємні речі. Загалом, концепція І. Потія добре відома в історіографії: це не він, а князь В.-К. Острозький був ініціатором унії, але у зв’язку з тим, що “волинський патріарх” зрадив своєму первісному намірові (почав ганити єдність і відмовлятися від неї), він і є причиною церковного розколу.

¹⁰¹ [Лист перший, з відомим артикулами унії]: *Pociej H. Antitresis abo apologija przeciwko Krzysytofowi Philaletowi...* – S. 81-85.

¹⁰² Там само. – S. 86-87.

¹⁰³ Там само. – S. 88.

Другий лист І. Потія до В.-К. Острозького, написаний у Володимирі 25 березня 1595 р., також був опублікований в “Антирезисі”¹⁰⁴. Володимирський владика “покірно” дякував князеві за лист і вміщену в ньому “перестрогу”, наголосив на “пожитечності” церковного порозуміння, що передбачало не кардинальні зміни, а лише “поправу” в деяких “речах”, і майже категорично заперечував “краківські” новини про участь разом із К. Терлецьким у перемовинах, покликаних привести до об’єднання. На заувагу Острозького, що берестейські синоди вже запрограмували реформування шкіл, друкарень та деяких церковних інституцій, Потій рішуче не погодився, заявивши, що для втілення програми в життя не вистачає матеріальних коштів. Ще одна репліка владика стосувалася зауваги київського воєводи про залучення до справи здобутків іншівірів, на що він розійшовся емоційним закликком цього не робити, адже йдеться про Божу справу, яку єретики спрофанували. У середині листа досить несподівано публікатор вдався до виправдовування: так, йому зовсім не йдеться про кардинальський титул чи митрополитство, зокрема, й про якісь “мембрани” він ніколи не чув¹⁰⁵.

Наступний опублікований лист владика Потія до князя був датований 16 червня 1595 р.¹⁰⁶ У ньому йшлося про зустріч учасників унійного процесу (які вже фактично протистояли одні одному) в Любліні, по дорозі І. Потія до Кракова. Автор “Антирезиса” тут уточнив, що розмова відбулася за старанням підляського воєводи кн. Януша Заславського. Повідомив, що під час зустрічі він передав князеві “списки” проунійно налаштованих владик, а також їх підписи та печатки (про який саме документ ідеться, в історіографії не з’ясовано), заявивши, що віддається під його владу, і якщо князь запідозрить щось недобре, має право їх спалити і більше не згадувати. Далі йде вже відомий опис “падання” церковного єрарха до ніг з плачем і слізними проханнями. Острозький начебто був розчулений і пообіцяв старатися в короля про унію “на користь всього християнства”¹⁰⁷.

Як виглядає з подальшої оповіді, у Кракові І. Потій домовився з Сигізмундом III про відправлення до В.-К. Острозького королівської делегації у складі двох сенаторів¹⁰⁸. Деталі цієї місії владика не розкриває, в унієзнавстві вона реконструюється за іншими джерелами¹⁰⁹. І. Потій згадав свій третій лист до В.-К. Острозького про “краківські” новини, але не подав

¹⁰⁴ *Pociej H.* Antirresis abo apologija przeciwko Krzysytofowi Philaletowi... – S. 90-93.

¹⁰⁵ Там само. – S. 93. Князь В.-К. Острозький, як відомо, зніщював протести у справі фальшування підписів під унійними документами. Див. докладніше: *Тимошенко Л.* Феномен Берестейської унії. – С. 365-378.

¹⁰⁶ *Pociej H.* Antirresis abo apologija przeciwko Krzysytofowi Philaletowi... – S. 97-100.

¹⁰⁷ Там само. – S. 101.

¹⁰⁸ Там само. – S. 102.

¹⁰⁹ Див. докладніше: *Halecki O.* Jeszcze o nowych źródłach do Unii brzeskiej. Ostatni apel Zygmunta III do Konstantego Ostrogińskiego // *Sacrum Poloniae Millenium. Rozprawy, szkice, materiały.* – Rzym, 1957. – Т. 4. – P. 117-139.

його, оскільки він був опублікований Христофором Філалетом. Так само не був виданий і четвертий лист, писаний у Володимирі 23 серпня 1595 р. (його фрагмент без початку і кінця надрукований в “Апокрисисі”)¹¹⁰. Йшлося у цьому зверненні про необхідність скликання унійного собору до від’їзду делегації Київської митрополії в Рим.

Щоб остаточно допекти князеві, І. Потій опублікував копію його інструкції на Торунський синод протестантів¹¹¹, яку віз слуга Острозького Каспер Лушковський. Те, що інструкція стала відомою на королівському дворі, головне ж – її зміст з викликами та майже погрозами, на думку І. Потія, “закрило” дорогу до унійного собору. Зазначу, що ідеться про третій з черги текст самого В.-К. Острозького, який був виданий друком.

У цьому місці важливо детальніше зупинитися на реальній події, яка в побудові нарративу І. Потія відігравала ключову роль. Маю на увазі Торунський з’їзд протестантів, який відбувся 21-26 серпня 1595 р. Як відомо, Острозький відрядив на нього свою делегацію, яка, відповідно до наведеної інструкції, від імені князя запропонувала євангеликам широку програму співпраці. Зібрані в Торуні протестанти тріумфально сприйняли цей заклик, однак на монаршому дворі зустріли його вороже, розгледівши в словах Острозького реальну загрозу королівському маєстатові.

Православні у своїх відповідях не реагували на звинувачення у співпраці з протестантами, що й зрозуміло, адже головний літературний трибун “греків” Мартин Броневський був протестантом, і його неувага до Торунського з’їзду могла означати мовчазне схвалення контактів В.-К. Острозького з дисидентами. Потієва концепція, відповідно до якої відправкою своєї делегації до Торуня князь нашкодив скликанню унійного собору в 1595 р., на мою думку, негативно вплинула на всю подальшу історіографію, включно з новітніми працями про генезу унії¹¹².

Зі слів І. Потія, король дав відповідь В.-К. Острозькому “через одного сенатора”, ім’я якого в трактаті не розкривається. Опублікувавши повністю

¹¹⁰ *Pociej H.* Antirresis abo apologija przeciwko Krzysytofowi Philaletowi... – S. 103.

¹¹¹ Там само. – S. 104-108.

¹¹² Див. вичерпний аналіз перебігу з’їзду, а також характеристику його наслідків: *Stawiński W.* Toruński synod generalny 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku. – Warszawa, 2002; *Kempa T.* Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007. – S. 79-93. Насправді ж лінія на співпрацю з протестантами у В.-К. Острозького визріла давно, і якби об’єднавчий собор відбувся навіть в 1595 р., важко собі уявити, щоб православна спільнота, очолювана князем, схвалила на ньому унію. У цьому й суть позиції І. Потія, який вважав, що зірваний київським воєводою собор 1595 р. мав бути успішнішим, ніж собор 1596 р. Ще раз наголошую, що авторові “Антиризиса” таки вдалося нав’язати свою (на мою думку, хибну) концепцію усій подальшій історіографії. Єдине, в чому можна погодитися з владикою, – інструкція завдала шкоди стосункам князя з королем, але, зрозуміло, що в умовах жорсткого протистояння Острозького з унійною партією, яка енергійно впроваджувала проект регіональної унії, вони й не могли бути інакшими.

текст монаршого листа до князя, владика суттєво розширив наші знання про генезу унії та участі в перемовинах київського воєводи¹¹³. Як відомо, у своєму зверненні король засудив заклик Острозького до союзу з протестантами.

Надалі І. Потій вже майже не згадував київського воєводу, навіть в описі Берестейського собору чи, наприклад, обговорюючи справу королівського суду над Никифором Парасхесом. Наприкінці твору він надрукував свій лист до князя від 3 червня 1598 р.¹¹⁴ і відпис на лист Клірика Острозького¹¹⁵. Загалом, з перспективи досліджуваної теми важливо, що владика значно розширив джерельний потенціал участі В.-К. Острозького в унійному процесі. На підкріплення своїх тез Потій часто вдавався до публікації повнотекстних документів, чого не робили його опоненти, цитуючи лише фрагменти власної доказової бази.

На завершення розповіді про аналізований твір І. Потія, відзначу його виразно полемічний характер. Автор критикував суспільно-політичний лад Речі Посполитої, засуджуєвав “конфедерацію” (віросповідні свободи, затверджені в артикулах короля Генріха Валуа). Твір спрямований на захист “святої єдності”, унійних митрополита та владик, натомість князя В.-К. Острозького подано як ворога з’єднання і навіть всього християнства. Цих принципових для нього поглядів І. Потій дотримувався до кінця життя, хоча на початку XVII ст. й робив винятки із цієї засади.

Активним учасником подій, які становлять тло генези Берестейської унії, був відомий книжник та інтелектуал, полеміст Іван Вишенський. Рефлексії цього автора щодо ролі князя у доленосних подіях, які змінили обличчя Руської Церкви, є дуже різні. Так, у посланні до В.-К. Острозького і православних, яке є складовою збірного твору “Книжка...”¹¹⁶, автор назвав його благочестивим “государем”¹¹⁷. Водночас, у “Пораді” (інша складова частина “Книжки...”)¹¹⁸ письменник подав іншу характеристику: “И чим же прославил Костянтин Острозкий, которий простоту християнскую отбѣг и хитрост мирскую папешское вѣры, як чачку прелестную, ухватил? Не скоро ли щез и пропав! А чем плод по собѣ не оставил? Для того, иж

¹¹³ *Pociej H.* Antirresis abo apologija przeciwko Krzysytofowi Philaletowi... – S. 108-110.

¹¹⁴ Там само. – S. 220-231.

¹¹⁵ Там само. – S. 239-269.

¹¹⁶ Час написання “Книжки...” є невизначеним. Її остання глава була включена до збірки не раніше 1599 р. Щодо “Послання...” до В.-К. Острозького існує аргументована думка, що його текст написаний наприкінці 1597 чи на початку 1598 р. Див. докладніше: *Вишенский И.* Сочинения / Подготовка текста, статья и комментарии И.П. Еремина. – Москва-Ленинград, 1955. – С. 295-297 (Комментарии).

¹¹⁷ *Вишенский И.* Сочинения. – С. 16.

¹¹⁸ В історіографії утвердилася думка, що “Порада” була написана одразу після Берестейських соборів 1596 р, тобто наприкінці XVI ст., див. докладніше: *Вишенский И.* Сочинения. – С. 297-301.

християнство стратил”¹¹⁹. Зрозуміло, що цитована характеристика була внятковим явищем в тогочасній православній літературі, традиційно схильній до панегіризму.

* * *

На початку XVII ст. на острозьких (дерманських) друках продовжували публікуватися геральдичні вірші авторства Дем'яна Наливайка на герб княжого роду. Бачимо їх, зокрема, в “Ляменті дому княжат Острозьких” (1603 р.)¹²⁰ і “Октоїху” (1604 р.)¹²¹. У першому з цих текстів, надрукованому до дня поховання кн. Олександра Острозького, родові знаки аристократичного дому витлумачуються і як символи рицарства, і як духовне знамено. Вірш в “Октоїху” значною мірою повторював цей канон¹²².

1603 роком датується четверта й остання посвята Василю-Костянтину Острозькому книжкової пам'ятки. Її автором зовсім несподівано став владика Іпатій Потій, який, досягнувши митрополичу кафедру, почав шукати порозуміння з патроном православних. У передмові до польськомовного варіанту твору “Оборона С[вятого] Синоду вселенського Флорентійського”, що побачив світ у Вільні¹²³, він повідомив, що спочатку довго вагався, чи

¹¹⁹ Вишенский И. Сочинения. – С. 34. Див. у коментарях дискусію про час написання “Поради”: Там само. – С. 297-301. Як уважає автор, твір був написаний після укладення Берестейської унії, але до смерті князя. Інформація ж про його смерть відноситься дослідниками до смерті сина князя – Костянтина молодшого († 1588).

¹²⁰ Див. опис видання і копію герба: Бондар Н., Кралюк П. “Лямент дому княжат Острозьких...” (Острог, кінець 1603 – початок 1604 р.) // Острозька академія. Енциклопедичні видання. – С. 317-318.

¹²¹ Див. опис видання і копію герба: Бондар Н. “Октоїх” (Дермань, 1604) // Острозька академія. Енциклопедичні видання. – С. 373-378.

¹²² Наливайко Д. На герб яснеосвещеного князя Костентина Костентиновича, княжати Острозького // Українська література XIV-XVI ст. – Київ, 1988. – С. 514-515.

¹²³ Твір підписаний ректором Віленського руського колегіуму Петром Федоровичем, але традиційно атрибутується І. Потієві, див. Obrona S. Synodu Florenckiego powszechnego dla prawowiernej Rusi napisana przez Piotra Fiedorowicza w Wilnie collegium ruskiego J.M.X. metropol. kiowskiego, rectora. – Wilno, 1603. Книга має дві передмови, обидві непагіновані. Перша підписана віленським архимандритом Геласієм Русовським, друга – Петром Федоровичем, тобто Іпатієм Потієм. Саме в другій передмові розміщена дедикація В.-К. Острозькому зі вказівкою його князівського стану і найвищого з його урядів – воєводи київського. Цікаво, що через рік у Вільні вийшла і руськомовна версія твору. Її переклад сучасною українською мовою див. [Потій І.]. Оборона Флорентійського собору восьмого проти фальшивого [собору], недавно виданого ворогами з'єдинення – у Вільні – 1604 року / Зі староукр. мови перекл. пок. о. А. Великий, ЧСВВ // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. – Romae, 1996. – Vol. 15, fasc. 1-4. – P. 396-459. На відміну від версії 1603 р., руськомовне видання, датоване 27 липня 1604 року, присвячене синові князя Василя-Костянтина Янушеві. Автор передмови пояснює, що і цю книгу він хотів присвятити главі дому Острозьких, аби той у своїй “Острозькій столиці” контролював друкарів і карав їхні помилки. Не робить цього тільки через “донощиків” князя, які вкладають у його вуха викривлену правду, хоча сам “дідич” Острозького князівства є особою “чеснотливою й богобоязливою вдачі” і “правду радо слухає”, див. Там само. – С. 400.

варто взагалі уславлювати свого “володаря” (так у тексті!). Переконало ж його усвідомлення того, що кінцевою метою діянь є спасіння руського народу задля поширення Хвали Божої. І. Потій скаржився князеві на те, що люди забули Господа, ганьблять свій народ, часто помиляються і в чварах множать зло. Потім автор критикував князя (річ нечувана для панегіричних дедикацій!) за те, що з його волі вийшла друком “дуже фальшива” книга про Флорентійський собор, яка завдала шкоди авторитету І. Потія як митрополита. Проте, знаючи, що В.-К. Острозький ревно стоїть при грецькій релігії (автор навіть стверджував, що князь здавна старався з великою пильністю), І. Потій несподівано (хоча й очікувано для тієї пори) обґрунтовував думку, що та старожитна віра була вірою єдності з Римською Столицею. Начебто саме з огляду на це князь мав порозуміння з папою, за що отримав Боже благословіння. Насамкінець автор – знову-таки всупереч звичним для цього жанру прийомам – заходився звеличувати власні заслуги як митрополита, перелічуючи їх, звісно, у третій особі.

Коментуючи текст посвяти, не можемо не зауважити, що він переповнений досить суперечливими поглядами на історію християнства, що можна зрозуміти, адже Унійна Церква перебувала у цей період у стані кризи та становлення. Водночас, уніати на противагу острозькому памфлету про Флорентійську унію, представили ґрунтовніший виклад історії собору.

Острозькі і дерманські видання наступних років містять традиційні геральдичні поезії, автором частини, якщо не всіх із них був Дем’ян Наливайко. Його вірші у супроводі гербів княжого роду бачимо в “Листі Мелетія Пігаса до єпископа Іпатія Потія” (1605 р.)¹²⁴, Требнику (1606 р.)¹²⁵ й одній із найяскравіших пам’яток літератури тієї пори – “Лікарстві на оспалій умисл чоловічий” (1607 р.)¹²⁶. У вірші, надрукованому в останньому з цих видань, окрім знакоподібних фігур окрема увага приділена постаті Св. Георгія (Юрія), який убиває змія.

Згадавши острозькі і дерманські, краківські і віленські друки, звертаю увагу на те, що на сторінки видань типографії львівського Успенського братства герб Острозьких не потрапив, що не може не дивувати, адже князь Василь-Костянтин мав тісні зв’язки з цією резонансною мирянською спільнотою, патрунував її і захищав від нападок католиків та уніатів¹²⁷. Ситуацію

¹²⁴ Див. опис видання: *Бондар Н.* Лист... до... єпископа Іпатія Потія Мелетія (Пігаса) (Дерманський монастир, 1605) // Острозька академія. Енциклопедичні видання. – С. 286-287.

¹²⁵ Див. опис видання: *Бондар Н., Ковальський М.* “Требник” (Острог, 1606) // Острозька академія. Енциклопедичні видання. – С. 570-572.

¹²⁶ Див. опис видання: *Кулаковський П.* “Лекарство на оспалій оумысл чоловічий” (Острог, 1607) // Острозька академія. Енциклопедичні видання. – С. 287-290. Геральдичний вірш: *Наливайко Н.* На герб яснеосвещеного княжати Костентина Костентиновича, княжати Острозького. – С. 515-516.

¹²⁷ Див. про це докладніше: *Цімашиєнка Л.У.* Князь Василь-Канстанцін Астрожскі і брацкі рух у Києуской мітраполії (апошня трэць XVI – пачатак XVII ст.) // Исследования по

дещо виправив полемічний твір “Пересторога”, написаний на початку XVII ст. кимось із львівських братчиків (твір залишився в рукописі)¹²⁸. У цій пам’ятці київський воєвода згадується декілька разів у розповіді про генезу унії та Берестейський собор. Тут же міститься надзвичайно яскрава характеристика “благовірного князя”, який, “поревновавши благочестивим родителем і прародителем своїм, маючи в дому, в князстві своем Острозьким, єпископію Острозькую, з продков своїх, также княжат київських, ідучи, у православної вірі непремінно з продками своїми будучи утвержений, єпископію уфундуванню і маєтностями опатренною і на многих місцях ионастирі в них іноці, взбужон будучи духом святым, умислив утвердити православную віру, продками своїми везде уфундованую. Найпервій старався у святійшого патріархи, аби ся zde дидаскалов ку розмноженню наук вірі православної зослав, а он на то маєтностями своїми ратовати надоложення на то не жалуєт, як юж збудував школу, шпиталі, маєтностями їх надарив. І так науки словенські і грецькі у Острогу заложив, друкарню собрав, со благословенієм і зосланням патріархи вселенського тоє все заложив”¹²⁹. Варто зауважити, що уславлення В.-К. Острозького як патрона Православної Церкви (автор вживає загальник, що князь мав у своїх маєтках цілу “єпископію”, приписуючи йому майже духовний статус), є цілком символічним.

Цікавою є характеристика київського воєводи в “Універсальних реляціях” італійця Джованні Ботеро, надрукованих у Римі в 1591 р., а в Кракові в перекладі на польську – в 1609-му. У цьому творі автор писав, що володар Волині та Поділля дуже багатий князь Острозький є главою “руської секти”¹³⁰. У “Хроніці Європейської Сарматії” Алессандро Гваньїні (Краків, 1611 р.) крім військових заслуг виокремлюються заходи аристократа, направлені на оборону Волині та всієї Речі Посполитої від поган. Щодо маєтків, то тут відзначені лише ті, що були успадковані від дружини Софії Тарновської. Автор перераховує також дітей князя¹³¹.

Миттєва реакція на смерть В.-К. Острозького (лютий 1608 р.) в літературі та книжності майже не простежується¹³². Однак вже 16 липня 1608 р. у Вільні

истории Восточной Европы. – Минск, 2009. – Вып. 2. – С. 186-200; Тимошенко Л. Київський митрополит Михайло Рагоза та церковні братства Львівської єпархії: порозуміння і конфлікт // З історії західноукраїнських земель / Наук. ред. і упоряд. І. Орлевич. – Львів, 2015. – Вип. 10-11. – С. 28-30.

¹²⁸ Пам’ятка збрала велику історіографію і неодноразово передруковувалась. Див. найбільш доступне перевидання: *Анонім*. Пересторога // Українська література XVII ст. – Київ, 1987. – С. 26-66.

¹²⁹ Там само. – С. 28.

¹³⁰ Тимошенко Л. Православний схід Європи в описах італійського гуманіста Джованні Ботеро (кінець XVI ст.) // *Res Historia* / Red. H. Gmiterek. – Lublin, 2009. – Т. 27. – С. 31-41.

¹³¹ Гваньїні О. Хроніка Європейської сарматії / Упорядкування та переклад з польської о. Ю. Мицика. – Київ, 2007. – С. 407-408.

¹³² Василь Ульяновський стверджує, що тогочасні джерела майже не відреагували на смерть

був виданий анонімний полемічний твір православних “Антиграфи”, присвячений Янушеві Острозькому¹³³. Звертаючись до нього, як до сина князя Василя-Костянтина, який мав би продовжити традиції славного роду, автор перелічив заслуги померлого вельможі, який був прикладом та взірцем для інших людей, славився знаменними та благочестивими справами та вчинками, великою “дивною” ревністю у справах, потребах та спасінні Святої Східної Церкви, своєї Матері, яку він виявляв до кінця своїх днів. Зрештою, подано один із найбільш докладних переліків конкретних справ ревнителя православ’я на користь Церкви: опіка і мислостиня для багатьох церков, шкіл, монастирів та ін. Автор сподівався і на гідне відзначення усіх заслуг В.-К. Острозького¹³⁴.

Підсумковим для цього періоду може вважатися твір “Тренос” Мелетія Смотрицького (1610 р.). Властиво, Острозькі ніби не потрапили до дуже довгого авторського переліку достойних родів, “неоцінених сапфірів” і безцінних діамантів (перший список) та родовитих, славних, відважних, дужих і давніх князів, уславлених у всьому світі своєю могутністю та мужністю знамого народу “руського дому” (другий список), однак перед тим, на самому чільному місці, дім князів Острозьких згадується як верховний символ карбункула-світильника в короні пантеону руських еліт, який “блиском світлості давньої віри своєї над усіма іншими світив”¹³⁵. Отже, рід Острозьких услаблюється на чільному місці, але, звісно, в минулому¹³⁶.

Зовсім інакшою була рефлексія П. Скарги, який до кінця днів своїх невтомно пропагував унійну ідею. Так, 1600 року в збірці проповідей під назвою

князя, а православні автори “оговталися” лише в 20-х роках XVII ст., див. *Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький...* – С. 1296.

¹³³ АНТИГРАФН. Православное полемическое сочинение 1608 года // Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1882. – Т. 19 (Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 3). – Стб. 1149-1298. Друкарня цього видання не визначена. Див. докладніше: *Студинський К. “АНТИГРАФИ”, полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р. Студія // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1925. – Т. 141-143: Ювілейний Збірник Наукового Товариства імені Шевченка у Львові в п’ятидесятиліття основання, 1873-1923. – С. 1-40; Waczyński B. Czy Antygrafe jest dziełem Maksyma (Melecjusza) Smotryckiego ? // Roczniki teologiczno-kanoniczne. – Lublin, 1949. – S. 183-210.*

¹³⁴ Згаданий сюжет посвяти актуалізував Василь Ульяновський, див. *Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький...* – С. 1298-1299.

¹³⁵ *Смотрицький М.* Тренос, або плач Єдиної Святої Помісної Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри, початкво з грецької на словянську, а тепер зі словянської на польську перекладений Теофілом Ортологом, тієї ж Святої Східної Церкви сином, у Вільні року Божого 1610 / Перекл. із старопольської, слов. та передм. Р. Радишевського. – Київ, 2015. – С. 89-90.

¹³⁶ Наталя Яковенко проаналізувала наведений Мелетієм (Смотрицьким) список 48 православних князівських родів, дійшовши висновку, що не всі вони відступилися від “осиротілої Матері-Церкви”, див. *Яковенко Н.* Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // *Яковенко Н.* Паралельний світ. – С. 16-25. Не заперечуючи результатів аналізу, хочу підкреслити, що, на мою думку, слід враховувати символічність образів, до яких вдавався М. Смотрицький. Маємо справу, радше, із його полемічним прийомом.

“Казання про сім святих тайн” він перевидав свій “Синод Берестейський”¹³⁷ (наступний передрук у 1609 р.¹³⁸). 1610-го в “Казаннях на всяку потребу” єзуїтський проповідник і публіцист ще раз оприлюднив одразу два своїх твори з унійної проблематики: “Про єдність Божої Церкви”¹³⁹, а також “Синод Берестейський” і “Оборону Синоду”¹⁴⁰. Цікаво, що назву першого з цих творів П. Скарга подав за версією 1577 р., але з посвятою Сигізмунду III за версією 1590 р. Наприкінці републікації цієї праці у збірці 1610 р. єзуїт вперше видав лист-сповідь Кирила Лукаріса 1600 р., який він залишив під час другої місії на Русь у львівського латинського архієпископа Дмитрія Соліковського (оригінал цього документа не зберігся). Оприлюднення згаданого джерела було необхідне, позаяк у передмові до видання автор згадував про лист і на його підставі стверджував, що Лукаріс виявляв прихильність до Католицької Церкви. Це могло викликати закономірні сумніви православних в автентичності документа¹⁴¹.

Інший твір, виданий П. Скаргою того ж таки року у Кракові, має назву “На трени і лямент Теофіла Ортолога”. Праця цікава тим, що в ній повторено публікацію листа-сповіді Кирила Лукаріса¹⁴². У коментарях до нього Острозький не згадується, але його ім’я фігурує в самому листі, що, безумовно, влітає князя в перипетії місії К. Лукаріса, прийнятого в Острозі¹⁴³.

Звісно, православні полемісти та книжники не звертали увагу на згадані ретродруки П. Скарги з унійної теми. Можна навіть припустити, що на початку XVII ст. католицький проповідник продовжував жити в полоні своїх унійних ілюзій, однак з огляду на досліджувану тему, не можна не бачити того, що він (вочевидь, не спеціально) примножував кількість рефлексій про князя В.-К. Острозького. За винятком публікації згаданого листа-сповіді К. Лукаріса, П. Скарга назагал не додав до теми нічого нового.

¹³⁷ *Skarga P. Kazania o siedmi sakramentach Kościoła S. Katholickego, do których są przydane kazania przygodne o rozmaitych nabożeństwach wedle czasu, których iest wypisany na przodku registr.* – Kraków, 1600. – S. 504-529. Цікаво, що до переліку казань, тобто змісту, автор не включив назву твору про Берестейський синод.

¹³⁸ Інформація зібрана в: *Piśmiennictwo staropolskie / Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut.* – Warszawa, 1965. – Т. 3: *Hasła osobowe N-Ż / Oprac. zesp. pod kierown. R. Pollaka.* – S. 236-239. Див. також дуже інформативну біограму Петра Скарги: *Tazbir J. Skarga P. // Polski Słownik Biograficzny.* – Warszawa-Kraków, 1997. – Т. 38/1, zes. 156. – S. 35-43.

¹³⁹ *Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobnieszemi pracami o roznych rzeczach, wszelakim stanom należących.* – Kraków, 1610. – S. 294-381.

¹⁴⁰ Там само. – S. 382-404.

¹⁴¹ Там само. – S. 379-381.

¹⁴² *Skarga P. Na threny u lament Theophila Orthologa do Ruśi gręckiego nabożeństwa przestroga.* – Kraków, 1610. – S. 110-113.

¹⁴³ Див. докладніше: *Тимошенко Л.* Другий (таємничий) візит Кирила Лукаріса в Україну // *Історія релігій в Україні. Матеріали IX Міжнародної конференції 11-13 травня 1999 р. / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії.* – Львів, 1999. – Кн. 2. – С. 169-172; *Kempa T. Kyrillos Loukaris and the confessional problems in the Polisz-Lithuanin Commonwealth at the turn of the sixteenth century // Acta Poloniae Historica.* – Toruń, 2011. – Vol. 104. – P. 103-128.

Насамкінець, зазначимо, що католицька література таки відреагувала на смерть В.-К. Острозького: у вітальній промові Олександра Мельхіоровича на честь Януша Острозького (1613 р.) уміщено “плач” землі” за його батьком, хоч ім’я цього останнього з незрозумілих причин не було названо. Знову ж таки, В.-К. Острозький тут зображений у тіні свого батька¹⁴⁴.

Наприкінці другого десятиліття XVII ст. відбувся ренесанс рецепції В.-К. Острозького та його релігійно-культурного проекту у книжності та полемічній літературі православних та уніатських авторів. Так, наприклад, найбільшого рівня возвеличень і панегіричних порівнянь досягнув Захарія Копистенський, який (щоправда, вже задовго після смерті князя) явно переоцінював державницькі та військові заслуги київського воєводи. Так, він прирівняв його до візантійського імператора Василя Македонянина (866-886), а також знаменитого патріарха і богослова Фотія (бл. 820 – бл. 891), в часи урядування яких відбувся VII Вселенський собор у Константи¹⁴⁵. Однак це може стати предметом спеціального дослідження.

* * *

Комплекс розглянутих джерел, що мають переважно літературно-книжкове походження, дозволяє говорити про те, що постать князя В.-К. Острозького та його унійний й релігійно-культурний проект зазнали безпрецедентної рецепції в синхронному його життю часі. Тобто, публічний простір, в якому відображалася діяльність найвизначнішого руського магната, протектора Православної Церкви, був досить великим.

Якщо герб князя неодноразово дублювався переважно в острозькій книжності (таких публікацій, до слова, виявлено 11), здебільшого там же писалися й віршовані чи прозові панегірики, то проаналізовані рецепції, які творять загальне наративне тло публічного простору, в центрі якого опинився Василь-Костянтин Острозький, виявилось значно ширшим, ніж це уявлялося дотепер.

Передовсім, публікувалися його авторські тексти, яких віднайдено не так багато – лише три, однак для інших українських магнатів це взагалі було “за межами можливого”. Важливими були й публікації персональних звернень (послань) до князя та епістолярію.

Однак певною несподіванкою є виявлена кількість книг, присвячених персонально князеві: всього чотири, причому, дві з них належали не русинам. Припускаю, що це досить багато. За цим показником дедикованої книжкової продукції з Острозьким могли змагатися хіба що його сучасники

¹⁴⁴ Яковенко Н. Топос “з’єднаних народів” у панегіриках князем Острозьким і Заславським. – С. 252-253.

¹⁴⁵ Копистенський З. Палінодія // Українська література XVII ст. – С. 104.

великий литовський канцлер Лев Сапега, коронний канцлер Ян Замојський або знані представники роду Радзивилів.

Дуже цікавою є географія книговидання, в якому відображалась діяльність В.-К. Острозького та його заслуги. Це, передовсім, Остріг, Краків та Вільно. Зрозуміло, що центром рефлексій про В.-К. Острозького був його столичний град, після нього іде Краків. Парадоксальним чином, Львів з його видавничими осередками, не став центром рефлексій про В.-К. Острозького.

Про князя писали, відповідно, римо-католики (в основному П. Скарга, якому належить безумовний пріоритет), православні (їм також слід віддати першість) та уніати (за невеликими винятками, І. Потій). Щодо католиків та уніатів, то в їхніх творах простежується чітке ламання стереотипів: так, від стриманого панегіризму періоду до 1596 р., вони перейшли до негативізму та критики, навіть ворожого засудження В.-К. Острозького після проголошення Берестейської унії. Незважаючи на це, саме Іпатія Потія слід вважати письменником, якого, з певною долею умовності, можна навіть назвати історіографом проектів князя В.-К. Острозького. Натомість, література та книжність православних характеризується панегіризмом, що й зрозуміло, особливо у випадку острозької книжності.

Полемічна література берестейського циклу обох таборів характеризується рисами, в яких можна виокремити елементи “археографічної війни”. Так, публіцисти залюбки публікували тексти джерел (переважно епістолярних), критикуючи один одного за підходи в їх публікації та трактування. Згадану тенденцію формували і католики, і уніати, і православні. Тема унійного проекту В.-К. Острозького в цій полеміці належить до провідних. Зрештою, саме завдяки полемічним творам, які друкувалися у різних центрах книговидання, до нашого часу дійшли надзвичайно важливі дані про різноманітні факти та сторони діяльності В.-К. Острозького, особливо про його релігійно-культурний та унійний проекти, що за умови втрати родинного архіву, має велике значення. Саме берестейський цикл полемічної літератури становить собою, вочевидь, найбільший пласт рефлексій про патрона Православної Церкви, заангажованого спочатку в унійний процес, а потім – у справу захисту загроженої внаслідок Берестя “грецької релігії”.

З іншого боку, тепер зрозуміло, що досліджувані сторони діяльності князя В.-К. Острозького завдяки літературі та книжності набули публічності і всіляко сприяли піднесенню його авторитету. Зрівнятися з аристократом міг хіба що його батько К.І. Острозький, але він все одно в згаданому річчизі програвав синові, адже жив в епоху, коли книгодрукування у Великому князівстві Литовському і Польському королівстві перебувало в стані зародку.